

KATHOLIEKE
UNIVERSITEIT
LEUVEN

FACULTEIT LETTEREN
ONDERZOEKSEENHEID KUNSTWETENSCHAPPEN

Europese verbeelding van kannibalisme in de Nieuwe Wereld

Een iconografische analyse van het gedrukte beeld

circa 1505 - 1666

Masterproef

Stéphanie Van den Eynde

Promotor

Prof. dr. Jan Van der Stock

Academiejaar 2015 - 2016

Inhoudstafel

Bibliografische lijst	IV
Inleiding	1
1 Kannibalisme, zonde en voeding in de vroegmoderne periode	8
2 De term ‘kannibaal’	12
3 De kannibaal als Cynocephalus	19
3.1 Afbeeldingen van Cynocephali gesitueerd in de Nieuwe Wereld.....	19
3.1.1 <i>Uslegung der Mercarthen oder Carta Marina</i>	19
3.1.2 <i>Aggvinnta alla quarta parte delle Indie de Sig. Giovanni Botero</i>	20
3.2 Het kannibalisme van de Cynocephali	20
3.3 De marginalisering van de indiaan als Cynocephalus.....	23
4 De kannibaal als wildeman	28
4.1 De incestueuze kannibaal in de <i>Mundus Novus</i> van Amerigo Vespucci	28
4.2 De kannibaal als wildeman in Duitse uitgaven van de <i>Mundus Novus</i>	33
4.3 De voorgeschiedenis van de wildeman	34
4.4 De eerste afbeeldingen van kannibalen als wildemannen	39
4.4.1 Een Augsburgs of Nurembergs pamflet	39
4.4.2 Een pamflet uitgegeven door Jan van Doesborch	41
4.4.3 De drie afbeeldingen in de Straatsburgse versie van de <i>Mundus Novus</i> (1509)	42
4.4.3.1 <i>De drie vrouwelijke moordenaars</i>	42
4.4.3.2 <i>De verleidelijke vrouwen van Amerika</i>	43
4.4.3.3 <i>Schaamteloze Amerikaanse gewoonten</i>	44
5 De kannibaal en de protestanten	46
5.1 Hans Staden: het rituele kannibalisme als antithese van het superieure lutheranisme.....	46
5.1.1 Leven.....	46
5.1.2 De <i>Warhaftige Historia</i>	47
5.1.2.1 Edities.....	47

5.1.2.2 Afbeeldingen van kannibalisme in de <i>Warhaftige Historia</i>	48
5.1.2.3 Het Tupiritueel	49
5.1.2.4 De betekenis van het rituele kannibalisme	52
5.1.2.4.1 Voor de Tupi	52
5.1.2.3.2 Voor de vroegmoderne Europese samenleving.....	53
5.1.2.3.3 Voor Hans Staden.....	56
5.2 Theodor de Bry: de kannibaal als belichaming van het verval	57
5.2.1 De <i>Grands Voyages</i>	57
5.2.2 Deel drie van de <i>Grands Voyages</i>	58
5.2.2.1 De theorie van het natuurlijke verval	58
5.2.2.2 Het menselijk lichaam als een microkosmos tegengesteld aan de macrokosmos.....	61
6 De kannibaal en de kinderen van Saturnus	64
6.1 De titelprent van <i>De zeven planeten</i>	64
6.2 Het thema ‘Saturnus en zijn kinderen’ in de vroegmoderne tijd.....	66
6.3 De prent <i>Saturnus en zijn kinderen</i> , gegraveerd door Crispijn de Passe.....	68
6.3.1 Kannibalen en mijnwerkers.....	69
6.3.2 De diabolische sekte van de heksen	69
6.3.3 Hekserij en gender.....	70
6.3.4 Kannibalisme, hekserij en de macht van vrouwen	71
6.3.4.1 De ketel	71
6.3.4.2 Heksen als vrouwengroep	73
7 De kannibaal in allegorische voorstellingen van de Nieuwe Wereld	75
7.1 Amerika als symbool van chaos en fragmentatie.....	75
7.1.1 De titelpagina van Ortelius’ <i>Theatrum Orbis Terrarum</i>	75
7.1.1.1 De <i>Warhaftige Historia</i> van Hans Staden als inspiratiebron	75
7.1.1.2 Amerika als toonbeeld van gefragmenteerde sociale en politieke structuren	78
7.1.2 Amerika in Cesare Ripa’s <i>Iconologia</i>	78

7.1.2.1 De allegorische figuur van Europa vergeleken met die van Amerika.....	78
7.1.2.2 Het ‘beschaafde’ Europa als oplossing voor het wilde, ‘natuurlijke’ Amerika	79
7.2 Amerika op weg naar eenheid en heilheid.....	79
7.2.1 <i>Amerigo Vespucci herontdekt Amerika</i> van Theodoor en Filips Galle	79
7.2.1.1 <i>De ontdekking van Amerika</i>	79
7.2.1.2 <i>Amerigo Vespucci herontdekt Amerika</i>	80
7.2.1.2.1 Gender en seksualiteit als metaforen voor verovering en overheersing.....	80
7.2.1.2.2 De miniaturisering van het kannibalisme	81
7.2.2 <i>Amerika en Europa</i> van Isidro Sariñana y Cuenco: eenheid en heilheid van Amerika..	81
Besluit	84
Lijst van afbeeldingen	90
Lijst van illustraties	97
Afbeeldingen	104
Illustraties	133
Samenvatting	164
Summary	165

Bibliografische lijst

Werken

Boeken

Arens, William. *The Man-Eating Myth. Anthropology and Anthropophagy*. New York: Oxford University Press, 1979.

Aristoteles. *Historia Animalium*. Vertaald door A.L.Peck. Londen: William Heinemann Ltd, 1970.

Aristoteles. *Ethica Nicomachea*. Vertaald door Christine Pannier en Jean Verhaeghe. Groningen: Historische Uitgeverij, 1999.

Bartra, Roger. *Wild Men in the Looking Glass. The Mythic Origins of European Otherness*. Ann Arbor: University of Michigan Press: 1994.

Bernheimer, Richard. *Wild Men in the Middle Ages. A Study in Art, Sentiment, and Demonology*. Cambridge: Harvard University Press, 1952.

Bucher, Bernadette. *Icon and Conquest. A Structural Analysis of the Illustrations of de Bry's Great Voyages*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1981.

De Bry, Theodor. *America de Bry, 1590 - 1634: Amerika oder die Neue Welt. Die Entdeckung eines Kontinents in 346 Kupferstichen*. Bewerkt en heruitgegeven door Gereon Sievernich. Berlijn en New York: Casablanca, 1990.

De Léry, Jean. *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil (1578)*. Uitgegeven door Frank Lestringant. Parijs, Librairie Générale Française, 1994.

De Nogent, Guibert. *The Deeds of God through the Franks: A Translation of Guibert de Nogent's Gesta Dei per Francos*, vert. Robert Levine. Rochester: The Boydell Press, 1997.

Dickason, Olive Patricia. *The Myth of the Savage And the Beginnings of French Colonialism in the Americas*. Edmonton: The University of Alberta Press, 1984.

Duviols, Jean-Paul. *L'Amérique espagnole vue et rêvée. Les livres de voyages de Christophe Colomb à Bougainville*. s.l.: Promodis, 1985.

Friedman, John Block. *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*. Syracuse: Syracuse University Press, 2000.

Honour, Hugh. *The New Golden Land: European Images of America from the Discoveries to the Present Time*. New York: Pantheon Books, 1975.

Hulme, Peter. *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492 - 1797*. Londen en New York: Routledge, 1986.

Leitch, Stephanie. *Mapping Ethnography in Early Modern Germany. New Worlds in Print Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

Lestringant, Frank. *Le Huguenot et le Sauvage. L'Amérique et la controverse coloniale, en France, au temps des Guerres de Religion (1555 - 1589)*. Parijs: Aux Amateurs de Livres, 1990.

Lestringant, Frank. *Cannibals. The Discovery and Representation of the Cannibal from Columbus to Jules Verne*. Vertaald door Rosemary Morris. Cambridge: Polity Press, 1997.

Mason, Peter. *Deconstructing America. Representations of the Other*. Londen en New York: Routledge, 1990.

Moffitt, John F. en Sebastián, Santiago. *O Brave New People*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996.

Oakeshott, Walter. *Some Woodcuts by Hans Burgkmair*. Oxford: The University Press, 1960.

O'Gorman, Edmundo. *The Invention of America: An Inquiry into the Historical Nature of the New World and the Meaning of its History*. Bloomington: Indiana University Press, 1961.

Owens, Margaret E. *Stages of Dismemberment. The Fragmented Body in Late Medieval and Early Modern Drama*. Newark: University of Delaware Press, 2005.

Pagden, Anthony. *The Fall of Natural Man. The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*. Cambridge, New York en Melbourne: Cambridge University Press, 1982.

Plinius. *Naturalis Historia*. Vertaald door Joost van Gelder, Mark Nieuwenhuis en Ton Peters. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep, 2005.

Petrinovich, Lewis. *The Cannibal Within*. New York: Aldin de Gruyter, 2000.

Price, Merrall Llewelyn. *Consuming Passions. The Uses of Cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe*. New York en Londen: Routledge, 2003.

Sadlier, Darlene J. *Brazil Imagined*. Austin: University of Texas Press, 2008.

Sawday, Jonathan. *The Body Emblazoned. Dissection and the Human Body in Renaissance Culture*. Londen en New York: Routledge, 1995.

Schmidt, Benjamin. *Innocence abroad. The Dutch Imagination and the New World, 1570 - 1670*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*. Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier. Durham en London: Duke University Press, 2008.

Tanquerey, Ad. *Précis de théologie ascétique et mystique*. Parijs, Doornik en Rome: Desclée et Cie, 1946.

Thevet, André. *Le Brésil d' André Thevet. Les Singularités de la France Antarctique (1557)*. Uitgegeven door Frank Lestringant. Parijs: Éditions Chandeigne, 2011.

Vangroenweghe, Daniël. *Kannibalisme en mensenoffers. Feiten en verhalen uit Mexico, Brazilië en Centraal-Afrika*. Kessel-Lo: Uitgeverij Van Halewyck, 2012.

Wandel, Lee Palmer. *A Companion to The Eucharist in the Reformation: Incarnation and Liturgy*. Cambridge en New York: Cambridge University Press, 2006.

Wendt, Astrid. *Kannibalismus in Brasilien: Eine Analyse europäischer Reiseberichte und Amerika-Darstellungen für die Zeit zwischen 1500 und 1654*. Frankfurt am Main, Bern, New York en Parijs: Peter Lang, 1989.

White, David Gordon. *Myths of the Dog-Man*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1991.

Artikels in boeken

Braham, Persephone. "The Monstrous Caribbean." In *The Ashgate Research Companion to Monsters and the Monstrous*, uitgegeven door Asa Simon Mittman en Peter J. Dendle, 17-48. Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2013.

Colin, Susi. "The Wild Man and the Indian in Early 16th Century Book Illustration." In *Indians and Europe, An Interdisciplinary Collection of Essays*, uitgegeven door Christian F. Feest, 5-36. Aken: Herodot, RaderVerlag, 1987.

Mc Grath, Elizabeth. "Humanism, Allegorical Invention, and the Personification of the Continents." In *Concept, Design & Execution in Flemish Painting (1550 - 1700)*, uitgegeven door Hans Vlieghe, Arnout Balis en Carl Van de Velde, 43-71. Turnhout: Brepols Publishers n.v., 2000.

Zika, Charles. "Fashioning New Worlds from Old Fathers: Reflections on Saturn, Amerindians and Witches in a Sixteenth-Century Print." In *Dangerous Liaisons. Essays in Honour of Greg Dening*, uitgegeven door Donna Merwick. Parkville: History Department, The University of Melbourne, 1994.

Zika, Charles. "She-Man: Visual Representations of Witchcraft and Sexuality in Sixteenth-Century Europe." In *Engendering Love and War in Medieval and Early Modern Europe*, uitgegeven door Andrew Lynch en Philippa Maddern, 147-190. Nedlands: University of Western Australia Press, 1995.

Artikels in tijdschriften

- Burnett, Charles en Patrick Gautier Dalché. "Attitudes towards the Mongols in Medieval Literature: the XXII Kings of Gog and Magog from the Court of Frederick II to Jean de Mandeville." *Viator: Medieval and Renaissance Studies*, Vol. 22 (1991): 153-167.
- Davies, Surekha. "Depictions of Brazilians on French Maps, 1542 - 1555." *The Historical Journal* 55, 2 (2012) : 317-348.
- Le Corbeiller, Clare. "Miss America and her Sisters: Personifications of the Four Parts of the World." *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series 19, nr. 8 (1961): 209-223.
- Lestringant, Frank. "Le nom des "Cannibales", de Christophe Colomb à Michel de Montaigne." *Bulletin de la société des Amis de Montaigne*, nr. 17-18 (1984): 51-74.
- Montrose, Louis. "The Work of Gender in the Discourse of Discovery." *Representations* 33 (1991): 1-41.
- Rawson, Claude. "Unspeakable Rites: Cultural Reticence and the Cannibal Question." *Social Research* Vol. 66, nr.1 (1999): 167-193.
- Schreffler, Michael J. "Vespucci Rediscovered America: The Pictorial Rhetoric of Cannibalism in Early Modern Culture." *Art History* 28, nr. 3 (2005): 295-310.
- Tattersall, Jill. "Anthropophagi and Eaters of Raw Flesh in French Literature of the Crusade Period: Myth, Tradition and Reality." *Medium Aevum* 57, Jan 1 (1988): 240-253.
- Veldman, Ilja M. "De macht van de planeten over het mensdom in prenten naar Maarten de Vos." *Bulletin van het Rijksmuseum* 31, nr. 1 (1983): 21-53.
- Waterschoot, Werner. "The title-page of Ortelius's Theatrum Orbis Terrarum." *Quaerendo* 9, nr.1 (1979): 43-68.
- Wittkower, Rudolf. "Marvels of the East. A Study of the History of Monsters." *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* Vol. 5 (1942): 159-197.

Zika, Charles. "Fears of Flying: Representations of Witchcraft and Sexuality in Early Sixteenth-Century Germany." *Australian Journal of Art* 8, nr. 1 (1989): 19-47.

Zika, Charles. "Cannibalism and Witchcraft in Early Modern Europe: Reading the Visual Images." *History Workshop Journal*, nr. 44 (1997): 77-105.

Catalogi

Tentoonstellingscatalogi

New York 1980-1981

Husband, Timothy. *The Wild Man. Medieval Myth and Symbolism*. tent.cat., New York, Metropolitan Museum of Art. New York: Metropolitan Museum of Art, 1980-1981.

Antwerpen 1987.

Vandenbroeck, Paul. *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars*. tent. cat., Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten. Antwerpen: KMSK, 1987.

Internetadressen

Aristoteles, "Politica," Perseus Digital Library. Tufts University, 1.2, 1252b5-9; 1.6, 1255a28-b2; 3.14, 1285a19-21; laatste toegang 12 mei 2016, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0058>.

Chanca, Diego Alvarez. *Letter of Dr. Chanca on the Second Voyage of Columbus Wisconsin*. s.l., 1825, Historical Society, Digital Library and Archives. American Journeys Collection, nummer AJ-065, 2003: 281, laatste toegang 12 mei 2016, <http://www.latinamericanstudies.org/columbus/chanca.pdf>.

Jiménez del Val, Nasheli. "Seeing Cannibals: European Colonial Discourses on the Latin American Other." Onuitgegeven doctoraatsthesis, UMI, 2013, laatste toegang 12 mei 2016, <http://orca.cf.ac.uk/55851/1/U584386.pdf>.

Homerus. "Ilias." Perseus Digital Library. Tufts University, Boek. 2, v. 867, laatste toegang 12 mei 2016,

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0133:book=2:card=858>

Livius, Titus. "Ab urbe condita." Perseus Digital Library. Tufts University, Boek 39, hfdst. 6, r. 3 e.v., laatste toegang 12 mei 2016,

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Liv.+39.16&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0166>.

Vespucci, Amerigo. *Vespucci Reprints, Texts and Studies. The Mundus Novus in Translation. Letter to Lorenzo Pietro di Medici*, vertaald door George Tyler Northup. s.l. 1504, Princeton University Press, 1916: 5, laatste toegang 12 mei 2016,

https://archive.org/stream/vespuccireprints05prinuoft/vespuccireprints05prinuoft_djvu.txt.

Lijst van afgekorte referenties

Werken

Boeken

Arens. *The Man-Eating Myth*

Arens, William. *The Man-Eating Myth. Anthropology and Anthropophagy*. New York: Oxford University Press, 1979.

Bartra, *Wild Men in the Looking Glass*

Bartra, Roger. *Wild Men in the Looking Glass. The Mythic Origins of European Otherness*. Ann Arbor: University of Michigan Press: 1994.

Bernheimer, *Wild Men in the Middle Ages*

Bernheimer, Richard. *Wild Men in the Middle Ages. A Study in Art, Sentiment, and Demonology*. Cambridge: Harvard University Press, 1952.

Bucher. *Icon and Conquest*

Bucher, Bernadette. *Icon and Conquest. A Structural Analysis of the Illustrations of de Bry's Great Voyages*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1981.

Dickason, *The Myth of the Savage*

Dickason, Olive Patricia. *The Myth of the Savage And the Beginnings of French Colonialism in the Americas*. Edmonton: The University of Alberta Press, 1984.

Friedman, *The Monstrous Races*

Friedman, John Block. *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*. Syracuse: Syracuse University Press, 2000.

Lestringant, *Cannibals*

Lestringant, Frank. *Cannibals. The Discovery and Representation of the Cannibal from Columbus to Jules Verne*. Vertaald door Rosemary Morris. Cambridge: Polity Press, 1997.

Mason, *Deconstructing America*

Mason, Peter. *Deconstructing America. Representations of the Other*. Londen en New York: Routledge, 1990.

Moffitt en Santiago. *O Brave New People*

Moffitt, John F. en Sebastián, Santiago. *O Brave New People*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996.

Plinius. *Naturalis Historia*

Plinius. *Naturalis Historia*. Vertaald door Joost van Gelder, Mark Nieuwenhuis en Ton Peters. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep, 2005.

Price, *Consuming Passions*

Price, Merrall Llewelyn. *Consuming Passions. The Uses of Cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe*. New York en Londen: Routledge, 2003.

Staden, *Hans Staden's True History*

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*. Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier. Durham en London: Duke University Press, 2008.

Tanquerey, *Précis de théologie ascétique et mystique*

Tanquerey, Ad. *Précis de théologie ascétique et mystique*. Parijs, Doornik en Rome: Desclée et Cie, 1946.

Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*

Vangroenweghe, Daniël. *Kannibalisme en mensenoffers. Feiten en verhalen uit Mexico, Brazilië en Centraal-Afrika*. Kessel-Lo: Uitgeverij Van Halewyck, 2012.

Wendt, *Kannibalismus in Brasilien*

Wendt, Astrid. *Kannibalismus in Brasilien: Eine Analyse europäischer Reiseberichte und Amerika-Darstellungen für die Zeit zwischen 1500 und 1654*. Frankfurt am Main, Bern, New York en Parijs: Peter Lang, 1989.

White, *Myths of the Dog-Man*

White, David Gordon. *Myths of the Dog-Man*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1991.

Artikels in boeken

Colin, "The Wild Man,"

Colin, Susi. "The Wild Man and the Indian in Early 16th Century Book Illustration." In *Indians and Europe, An Interdisciplinary Collection of Essays*, uitgegeven door Christian F. Feest, 5-36. Aken: Herodot, RaderVerlag, 1987.

Zika, "Fashioning New Worlds from Old Fathers,"

Zika, Charles. "Fashioning New Worlds from Old Fathers: Reflections on Saturn, Amerindians and Witches in a Sixteenth-Century Print." In *Dangerous Liaisons. Essays in Honour of Greg Dening*, uitgegeven door Donna Merwick. Parkville: History Department, The University of Melbourne, 1994.

Zika, "She-Man,"

Zika, Charles. "She-Man: Visual Representations of Witchcraft and Sexuality in Sixteenth-Century Europe." In *Engendering Love and War in Medieval and Early Modern Europe*, uitgegeven door Andrew Lynch en Philippa Maddern, 147-190. Nedlands: University of Western Australia Press, 1995.

Artikels in tijdschriften

Lestringant, "Le nom des Cannibales,"

Lestringant, Frank. "Le nom des "Cannibales", de Christophe Colomb à Michel de Montaigne." *Bulletin de la société des Amis de Montaigne*, nr. 17-18 (1984): 51-74.

Le Corbeiller, "Miss America and her Sisters,"

Le Corbeiller, Clare. "Miss America and her Sisters: Personifications of the Four Parts of the World." *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series 19, nr. 8 (1961): 209-223.

Montrose, "The Work of Gender,"

Montrose, Louis. "The Work of Gender in the Discourse of Discovery." *Representations* 33 (1991): 1-41.

Schreffler, "Vespucci Rediscovered America,"

Schreffler, Michael J. "Vespucci Rediscovered America: The Pictorial Rhetoric of Cannibalism in Early Modern Culture." *Art History* 28, nr. 3 (2005): 295-310.

Veldman, "De macht van de planeten,"

Veldman, Ilja M. "De macht van de planeten over het mensdom in prenten naar Maarten de Vos." *Bulletin van het Rijksmuseum* 31, nr. 1 (1983): 21-53.

Waterschoot, "The title-page of Ortelius's *Theatrum Orbis Terrarum*,"

Waterschoot, Werner. "The title-page of Ortelius's *Theatrum Orbis Terrarum*." *Quaerendo* 9, nr.1 (1979): 43-68.

Zika, "Fears of Flying,"

Zika, Charles. "Fears of Flying: Representations of Witchcraft and Sexuality in Early Sixteenth-Century Germany." *Australian Journal of Art* 8, nr. 1 (1989): 19-47.

Zika, "Cannibalism and Witchcraft"

Zika, Charles. "Cannibalism and Witchcraft in Early Modern Europe: Reading the Visual Images." *History Workshop Journal*, nr. 44 (1997): 77-105.

Catalogi

Tentoonstellingscatalogi

Antwerpen 1987

Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf*

Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars*. tent. cat., Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten. Antwerpen: KMSK, 1987.

Inleiding

Laten we veronderstellen dat de conciërge van een archief in de kelder een oude papyrus aantreft. De volgende dag brengt hij het document onder de aandacht van een professor klassieke literatuur, die zich - na nauwgezette studie - realiseert dat het hier een tot nu toe ongekende tekst van Aristoteles betreft. Wie heeft de papyrus ontdekt, de conciërge die de tekst vond of de professor die hem identificeerde [eigen vertaling] ?¹

Via deze metafoor voor de ontdekking van Amerika introduceert Edmundo O’Gorman zijn argumentatie tegen de populaire aanname dat Columbus Amerika heeft ontdekt. Volgens hem is de professor die het document identificeert de ware ontdekker van de papyrus (Amerika) en niet de conciërge (Columbus) die er toevallig op uitkwam. In 1492 is Columbus uit Spanje vertrokken om een westelijke route naar Azië te zoeken en tot aan zijn dood zal hij blijven geloven dat hij daar inderdaad aan land is gegaan. Zoals de conciërge zich niet bewust is van de werkelijke draagwijdte van zijn vondst, zo beseft Columbus niet dat hij aan de drie continenten een vierde werelddeel heeft toegevoegd.

Maar wie is dan de professor? Die is er in 1492 nog niet volgens O’Gorman: in Europa is op het eind van de vijftiende eeuw gewoonweg de context niet aanwezig voor een juiste identificatie van de nieuwe gebieden. De ontdekking van wat later Amerika zal heten is op dat ogenblik nog niet mogelijk: de Europeaan kan deze ‘Novus Mundus’ alleen maar vanuit de beperkingen van zijn eigen kennis benaderen. De Nieuwe Wereld zal in de komende decennia dan ook voortdurend en door steeds andere denkers naar reeds bestaande, eurocentrische noties worden *uitgevonden*.²

Hetzelfde gebeurt met de indianen, de oorspronkelijke bewoners van het continent. Ook zij worden constant *geconstrueerd* volgens de vaste, cultureel bepaalde patronen in het hoofd van de Europeanen. Vooral uitgever, en in mindere mate kunstenaar, zijn de échte *uitvinders* van de indiaan: zij presenteren hun geïnteresseerde publiek, eerst in ruwe houtsneden, later via meer gesofisticeerde kopergravures, een voorstellingswereld waarin de bewoners van het nieuwe

---

¹ Edmundo O’Gorman, *The Invention of America: An Inquiry into the Historical Nature of the New World and the Meaning of its History* (Bloomington: Indiana University Press, 1961), 15.

² Goede kandidaat-professoren zouden Matthias Ringmann (1482 - 1511) en Martin Waldseemüller (1470 - 1520) zijn: al in 1507 beelden ze Amerika, zo genoemd naar Amerigo Vespucci, als vierde werelddeel af in hun *Cosmographiae Introductio*.

continent weinig meer zijn dan een projectie van de angsten en preoccupaties van de blanke West-Europeanen. Uitgevers, maar later ook schilders en beeldhouwers, snijden het beeld van de indiaan, dat nagenoeg volledig naar (vaak mythische) voorstellingen uit de Oude Wereld wordt geherdefinieerd, op maat van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Europa. Eigenlijk wordt in dit grafische proces de progressieve ontmenselijking van de indiaan gerealiseerd: de Europese ‘beschavers’ stellen hem minachtend voor als de ultieme ‘barbaarse’ en ‘primitieve’ Ander, hoofdzakelijk aan de hand van de steeds terugkerende voorstelling van de slager-kannibaal die de lichaamsdelen van zijn slachtoffer afhakt. Uiteindelijk verwijst het antropologische beeld dat in deze evolutie wordt geschetst niet zozeer naar de indiaan dan wel naar de Europeaan.³

Omdat kannibalisme het bestiale en het monsterlijke in de mens oproept, laat het de Europeanen toe grenzen te trekken tussen cultuur en non-cultuur, tussen ‘binnen’ en ‘buiten’. Net het (potentiële) bestaan van een angstaanjagende Ander maakt voor hen de constructie van een altijd ‘superieure’ maar steeds bedreigde ‘geciviliseerde’ Europese identiteit mogelijk. De grens tussen deze twee gebieden moet dan ook ten allen tijde via onderdrukking en uitroeiing rigoureus worden bewaakt. Het politieke apparaat is immers kwetsbaar: onder andere joden, ketters en heksen ‘vergiftigen’ door infiltratie het christendom van binnenuit, hongerige ‘wilderen’ in verafgelegen continenten bedreigen het van buitenaf.⁴

Zoals te verwachten, groeit kannibalisme van bij de aanvang uit tot hét subculturele attribuut dat de sensatiezucht van de illustratoren verzadigt. Het dominante beeld dat deze laatsten in allerhande encyclopedieën, geo- of kosmografieën en reisverhalen van de aborigines uit de ‘Andere Wereld’ ophangen is dat van de kannibaal. Precies de manier waarop de antropofage indiaan, ontdaan van al zijn contextuele sociale en culturele eigenheid, steeds opnieuw wordt *uitgevonden* en aan de Europese preconcepties aangepast maakt het onderwerp van deze thesis uit.

Dit werk onderzoekt de manier waarop de kannibaal uit de Nieuwe Wereld via illustraties in gedrukte publicaties het bewustzijn van de West-Europeaan binnentreedt. In de praktijk blijft

---

³ John F. Moffitt en Santiago Sebastián, *O Brave New People* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996), 3-13.

⁴ Merrall Llewelyn Price, *Consuming Passions. The Uses of Cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe* (New York en Londen: Routledge, 2003), 24.

het onderzoeksterrein van deze thesis echter beperkt tot afbeeldingen van kannibalisme uit het Caraïbisch gebied en Brazilië; op enkele uitzonderingen na bestaan er namelijk geen andere in de periode waarop deze masterthesis inzoomt.

Het laat voor alle duidelijkheid drie soorten kannibalisme uit dezelfde periode buiten beschouwing: deze thesis gaat noch over de antropofagie tegenover de indianen in de Nieuwe Wereld waarvan de Spanjaarden worden beschuldigd, noch over die van katholieken versus protestanten of *vice versa* tijdens de godsdienstoorlogen in Europa.

De eerste afbeelding van kannibalen uit de ‘Novus Mundus’ dateert van 1505 - 1506. Het betreft een houtsnede bij een pamflet, waarschijnlijk door Johann Froschauer (? - ?) in 1505 of 1506 in Augsburg of Nuremberg gedrukt. Meteen eisen de afgehakte ledematen alle aandacht op; van bij de aanvang is de opsplitsing van het menselijk lichaam in zijn diverse onderdelen hét standaardkenmerk van elke kannibalistische voorstelling. De indiaan staat onmiddellijk gelijk aan fragmentatie. Deze versplintering vindt pas in 1666 zijn tegenhanger in een prent die Amerika voorstelt als een figuur die heelheid en ongeschondenheid uitstraalt. In dat jaar toont de Spaans-Mexicaanse theoloog Isidro Sariñana y Cuenca (1631 - 1696) voor het eerst Amerika niet als het land van de slager-kannibaal maar als een mooi geklede koningin met een koninklijke diadeem op het hoofd, gelijk aan Europa. Tussen 1505/1506 en 1666 heeft de Europeaan dus de identificatie van Amerika met kannibalisme ‘verteerd’. Vanaf dan is in zijn bewustzijn voldoende ruimte aanwezig voor een constructie van Amerika naar het geciviliseerde beeld van Europa. Precies op de tijdsspanne 1505/1506 - 1666 spitst deze masterthesis zich toe.

In deze periode heeft geen enkele geschoolde kunstenaar die in gedrukte publicaties kannibalisme afbeeldt ooit het fenomeen *de visu* waargenomen⁵. Hij moet dus het onbekende vanuit het bekende construeren. Om die reden besteedt dit werk grote aandacht aan de teksten waarbij deze afbeeldingen als illustraties figureren.

---

⁵ De enkele geschoolde artiesten die wél in de nieuwe Wereld werken, leveren ofwel geen bijdrage op het gebied van kannibalisme, zoals Jacques Le Moyne de Morgues (1533 - 1588) in Florida en John White (1540 - 1593) op het eiland Roanoke en in Virginia, ofwel produceren ze de traditionele beelden van fragmentatie die ook al in illustraties in gedrukte werken tot uiting zijn gekomen, zoals bij Albert Eckhout (circa 1607 - 1665/66) in Brazilië.

De bedoeling van deze masterthesis is niet het opstellen van een soort *catalogue raisonné* waarin iedere mogelijk prent wordt geïnventariseerd, wél het onderkennen van paradigmashifts, evoluties, patronen in de manier waarop de Europeaan de kannibaal voortdurend volgens zijn eigen preconcepties herdefinieert en aan zijn eigen wereldbeeld aanpast.

Ook ligt de focus niet op *teksten* over antropofagie, wél op *prenten* die kannibalisme in beeld brengen. Het *tekstuele* komt alleen aan bod in zoverre het voor het begrip van het *visuele* verhaal van belang is. Daarom spelen coryfeeën als Jean de Léry (1536 - 1613) en André Thévet (1516 - 1590) geen significante rol in dit werk: ze leveren op literair of encyclopedisch gebied wel verdienstelijk werk, maar zijn in verband met kannibalisme op beeldend vlak niet relevant.

Hoewel landkaarten met afbeeldingen van kannibalen niet tot het corpus van deze thesis behoren, worden ze toch vermeld wanneer dat nodig is voor het betoog.

Aangezien voorstellingen van kannibalisme eerder met Europese preconcepties dan met etnografische observatie van de Amerikaanse realiteit te maken hebben, wordt in dit werk niet uitgegaan van een fijnmazige classificatie van de verschillende soorten kannibalisme. De twee rudimentaire typologieën die de (vaak verguisde) William Arens in *The Man-Eating Myth. Anthropology and Anthropophagy* uiteenzet lijken in dit opzicht ruimschoots voldoende.⁶

De eerste en meest gebruikte taxonomie gaat uit van de status van degene die wordt geconsumeerd: (1) ‘endokannibalisme’ verwijst dan naar het opeten van leden van de eigen groep; (2) ‘exokannibalisme’ duidt de consumptie van buitenstaanders aan; terwijl (3) ‘autokannibalisme’ het verorberen van delen van het eigen lichaam inhoudt.

De tweede typologie gaat dan weer uit van het motief voor de handeling. Deze classificatie onderscheidt (1) ‘gastronomisch kannibalisme’, waarbij mensenvlees voor de smaak en de voedingswaarde wordt gegeten; (2) ‘ritueel kannibalisme’ dat tracht de spirituele essentie van het slachtoffer te absorberen; en (3) ‘overlevingskannibalisme’ dat verwijst naar normaal gezien verboden gedrag in crisissituaties.

Dit werk gaat uit van dezelfde houding tegenover het bestaan van kannibalisme als de positie die Claude Rawson in zijn artikel *Unspeakable Rites: Cultural Reticence and the Cannibal*

---

⁶ William Arens, *The Man-Eating Myth. Anthropology and Anthropophagy* (New York: Oxford University Press, 1979), 17-18.

*Question*⁷ inneemt. Volgens hem is het in bepaalde gevallen duidelijk aantoonbaar dat de beschuldiging van kannibalisme niet alleen een doelbewuste leugen maar ook regelrechte etnische laster en eerroof was. Voor hem is het echter evenzeer bewezen dat antropofagie vaak wél plaatsvond. Dit is aangetoond aan de hand van hetzelfde bewijsmateriaal als bij andere historische gebeurtenissen wordt gebruikt, namelijk: rapporten, ooggetuigenverslagen en archivale, antropologische en journalistieke bronnen. Verder laat deze masterthesis het debat hieromtrent aan de antropologen over. Dit is geen antropologisch werk over de vraag óf, en zo ja, in welke mate of op welke manier kannibalisme heeft bestaan; het betreft hier wél een iconografische studie over de perceptie van antropofagie in Europa.

Deze masterthesis maakt een onderscheid tussen *afbeeldingen*, *illustraties* en *figuren*.

Het eigenlijke corpus bevat *afbeeldingen* waarin de inheemse volkeren van het huidige Latijns-Amerika met kannibalisme worden geassocieerd. Dit kan op zes manieren gebeuren: de plaatselijke bewoners van Latijns-Amerika worden (1) expliciet voorgesteld tijdens de handeling van het eten van mensenvlees; (2) bij het bereiden ervan; (3) bij het afhakken van ledematen; (4) in ceremonies of religieuze rituelen met de consumptie van mensenvlees als resultaat; (5) of ze zijn in het bezit van attributen of objecten die kannibalistische praktijken symboliseren. (6) Ook afbeeldingen die in de begeleidende tekst een wezen als kannibaal benoemen zijn in het corpus opgenomen.

De *illustraties* hebben een ondersteunende rol: ze maken vergelijkingen of schetsen evoluties vóór of ná het behandelde tijdsbestek. Ze staan wel in verband met het corpus maar maken er geen deel van uit.

Afbeeldingen en illustraties worden achteraan in het werk gerangschikt, de *figuren* daarentegen komen in de tekst zelf voor. Omdat ze visualiseren wat wordt uitgelegd, staan ze dan ook op de plaats waar ze het geschrevene verduidelijken.

Het eerste hoofdstuk van dit werk gaat dieper in op het verband tussen kannibalisme en voeding in het West-Europa van de vroegmoderne periode.

Het tweede hoofdstuk traceert het semantische proces van de term ‘kannibaal’, die al in 1492 door Columbus wordt gemunt, terwijl hoofdstuk drie de conceptualisering van de kannibaal als *Cynocephalus* in enkele Duitse prenten onderzoekt. Daartoe worden, naast de mythische

---

⁷ Claude Rawson, “Unspeakable Rites: Cultural Reticence and the Cannibal Question,” *Social Research* Vol. 66, nr.1 (1999): 169.

oorsprong van de Cynocephalus als menseneter, ook de manieren onderzocht waarop de ‘monsterlijke’ rassen de vertrouwde, interne Europese binnenwereld als cultuur tegenover de externe, verafgelegen buitenwereld definiëren.

Amerigo Vespucci conceptualiseert in zijn *Mundus Novus* de indiaan als de incestueuze, libidineuze kannibaal. Via deze opstap onderzoekt hoofdstuk vier hoe, na de ontdekking van Tacitus’ (circa 56 - 117) *Germania*, de *sauvagerie brésilienne* in (vooral) Duitse prenten met de conventionele literaire topos van de wildeman in verband wordt gebracht. Volgens Peter Mason⁸ creëert de Europeaan op die manier door het afbeelden van wat hij *niet* is - namelijk de wildeman - een impliciet beeld van wat hij in feite *is*, of denkt te zijn. In Europa loopt de hiervoor vermelde binnen/buitentegenstelling dus parallel met de fundamentele tegenstelling tussen het eigene en het wilde. Na een onderzoek van de (voornamelijk op antropofagie toegespitste) voorgeschiedenis van de wildeman, neemt dit hoofdstuk ten slotte een aantal afbeeldingen onder de loep in (hoofdzakelijk) Duitse, door de *Novus Mundus* geïnspireerde pamfletten en uitgaven van deze tekst.

In hoofdstuk vijf komt de derde paradigmashift aan bod: de recuperatie van de kannibaal door de protestanten. Het eerste deel onderzoekt de *Warhaftige Historia* van Hans Staden (circa 1525 - circa 1579). Na een korte biografische schets en de bespreking van de verschillende *Historia*-edities volgt een uitgebreide beschrijving van het Tupiritueel. Vervolgens wordt dieper ingegaan op de betekenis hiervan voor de Tupi, de vroegmoderne Europese samenleving en Hans Staden zelf. Deel twee van dit hoofdstuk behandelt de *Grands Voyages* van Theodor de Bry (1528 - 1598), meer bepaald het derde deel ervan. Eerst komt de theorie van het natuurlijke verval aan bod, vervolgens de tegenstelling tussen enerzijds het menselijk lichaam als microkosmos en anderzijds de macrokosmos.

Rond het einde van de zestiende eeuw graveert Crispijn de Passe de Oude (circa 1564 - 1637), naar het ontwerp van Maarten de Vos (1532 - 1590), de ongedateerde serie *De zeven planeten*. Ze bestaat uit een titelprent, gevolgd door zeven gravures over de invloed van de planeten op aarde. In één van deze zeven, namelijk *Saturnus en zijn kinderen*, rijdt de god-planeet door de lucht in een door twee draken voortgetrokken wagen. Onderaan in de afbeelding staan indianen als mijnwerkers en kannibalen afgebeeld. Deze vierde paradigmashift, namelijk de kannibaal

---

⁸ Peter Mason, *Deconstructing America. Representations of the Other* (Londen en New York: Routledge, 1990), 43-44.

als kind van Saturnus, maakt het onderwerp van hoofdstuk zes uit. Deel 6.1 gaat dieper op de titelprent in, waarna deel 6.2 het thema ‘Saturnus en zijn kinderen’ behandelt. Vervolgens plaatst deel 6.3 het kannibalisme in de prent van Crispijn de Passe de Oude in de bredere context van hekserij, gender en de ‘macht van vrouwen’.

Hoofdstuk zeven, ten slotte, focust op de kannibaal in allegorische voorstellingen van de Nieuwe Wereld, de vijfde en laatste paradigmashift. In de late zestiende eeuw zijn afbeeldingen waarin figuren abstracte ideeën voorstellen een geliefkoosd onderwerp. Allegorische voorstellingen van de Vier Continenten zijn dan ook legio. Daarin evolueert Amerika van een symbool voor chaos en fragmentatie naar een zinnebeeld van eenheid en heelheid. Deze evolutie wordt geschetst aan de hand van respectievelijk de titelprent van Ortelius’ (1527 - 1598) *Theatrum Orbis Terrarum*, de voorstelling van Amerika in Cesare Ripa’s (circa 1560 - circa 1622) *Iconologia*, de gravure *Amerigo Vespucci herontdekt Amerika*, gemaakt door Theodoor (1570/71 - 1633) en Filips (1537 - 1612) Galle in samenwerking met Jan Collaert (circa 1525 - 1612), en het pamflet *Amerika en Europa* van Isidro Sariñana y Cuenca (1630 - 1696).

1 Kannibalisme, zonde en voeding in de vroegmoderne periode

Kannibalisme neemt in de christelijke theologie geen speciale plaats in onder de hoofzonden. Dat het als zonde wordt beschouwd vloeit rechtstreeks voort uit de geboden “Gij zult uw naaste liefhebben zoals uzelf” en “Gij zult niet doden” (het zesde gebod). In die zin is het de antithese van liefdadigheid.

Ook vanuit het oogpunt van ‘gulzigheid’, dat met ‘lust’ in verband staat, is het een zonde. ‘Lust’ is met ‘gulzigheid’ verbonden “omdat het tot de incontinentie van de ogen en oren leidt, die ongezonde voeding vereisen”.⁹

Voor de christelijke theologie van die tijd doet het er in feite niet toe wát het voorwerp van ‘gulzigheid’ is; de theologen maken alleen een onderscheid in verband met de verschillende manieren waarop de zonde wordt gepleegd. Deze modi zijn de volgende: *propere*, uit pure vraatzucht tussen de maaltijden eten vooraleer de nood daartoe echt wordt gevoeld; *laute et studiose*, het zoeken van delicatessen louter voor het plezier dat men erin vindt; *nimis*, de buitensporige inname van voedsel; *ardenter*, gretig en gulzig eten.¹⁰

Deze vier categorieën van ‘gulzigheid’ verwijzen respectievelijk naar overdaad op het gebied van de frequentie, kwaliteit en kwantiteit van het eten én naar slechte tafelmanieren (etiquette). Behalve voor het laatste geval gaat het telkens om een overmatige liefde voor culinaire geneugten. Wie tegen deze vier categorieën zondigt kan dus zowel met het label van ‘zondaars’ en ‘heidenen’ als dat van ‘wilden’ worden bestempeld, het lot dat de indianen wordt toebedeeld.¹¹

---

⁹ Tanquerey somt in zijn *Précis de théologie ascétique et mystique* een aantal voorbeelden op van ‘ongezonde voeding’ voor de ogen en de oren. Een greep uit de reeks: losbandige spektakels en liedjes, herinneringen die vleeselijke begeerte opwekken, aan ongeoorloofde objecten denken, naar lichamelijke genoegens verlangen, de wil die voor de zinnelijkheid capituleert, tijdens overvloedige maaltijden geheimen verklappen, iemands reputatie te grabbel gooien of onmogelijke beloften doen [...]. Ad. Tanquerey, *Précis de théologie ascétique et mystique* (Parijs, Doornik en Rome: Desclée et Cie, 1946), 551-552.

¹⁰ Tanquerey, *Précis de théologie ascétique et mystique*, 550-551.

¹¹ Bernadette Bucher, *Icon and Conquest. A Structural Analysis of the Illustrations of de Bry's Great Voyages* (Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1981), 50-51.

In *The Fall of Natural Man* gaat Anthony Pagden dieper in op de vraag waarom beschaafde mensen elkaar niet horen op te eten. Hij doet dit aan de hand van de *quaestio* in de *Relectio 'De Indis'* (1539) van Francisco de Vitoria (circa 1483-1546).

Kannibalisme is doodslag (het vormt een inbreuk op het zesde gebod) en gaat duidelijk in tegen de natuurwet (doorheen de geschiedenis is het steeds veroordeeld omdat het de gemeenschap als geheel in gevaar brengt). Het ontkent ook het natuurlijk recht van het slachtoffer om te worden begraven waar hij/zij verkiest. Voor christenen, die geloven in de wederopstanding van het lichaam bij het laatste oordeel, zijn het lijk en het ritueel dat de teraardebestelling ervan begeleidt van cruciaal belang. Wraakhandelingen als het in stukken snijden en eten van delen van een dode gaan in tegen de preoccupatie van het christendom met de fysieke aanwezigheid van het lichaam. Deze religie legt immers, zowel theologisch als sacramenteel, de klemtoon op de transcendentie van de ziel.

De centrale reden waarom beschaafde mensen elkaar niet horen op te eten situeert zich echter op een dieper niveau: de kannibaal maakt geen onderscheid tussen wat gepast voedsel is en wat niet. Hij is niet alleen schuldig aan een antisociale handeling, hij vergist zich ook van categorie. God schiep namelijk de wereld voor exclusief gebruik door de mens, want de mens is het meest perfecte levende wezen, en het universum is zo geconstrueerd dat het onvolmaakte wezen ten dienste staat van het volmaakte. De mens zelf, die zich op de grens tussen de materiële en spirituele wereld bevindt, is Gods 'schepsel', want alleen God is perfecter. Hij kan dan ook alleen aan God toebehoren en daarom mag hij niet door een ander mens worden opgegeten. Omdat de kannibaal niet inziet dat voor alle levende wezens eetwaren moeten beperkt blijven tot organismen op een lager niveau dan dat van de consument gedraagt hij zich onmenselijk en dus onnatuurlijk, want hij pleegt een inbreuk op de hiërarchische onderverdeling van de schepping.¹²

Bovendien eten de indianen ook wezens op die zich te laag in de rangorde bevinden: zonder enige tegenzin werken ze - ongekookt - dieren als slangen, sprinkhanen, ratten en wormen naar binnen. Alleen al door de plaatsen waar deze dieren zich ophouden zijn ze ongepast als voedsel. In Aristoteles' taxonomie behoren ze tot de 'lagere' diersoorten die spontaan worden

---

¹² Op dezelfde manier beschuldigen de kolonistoren de indianen ook van sodomie en bestialiteit. Ook hier wordt de indianen aangewreven dat ze zich van categorie vergissen en niet beseffen dat dieren of mensen van hetzelfde geslacht geen natuurlijke seksuele partners kunnen zijn.

gegenereerd.¹³ Zulke wezens zijn een inversie van de wereld van de hogere dieren, want wanneer ze copuleren keren ze de wet om die vereist dat iedere categorie iets van zijn eigen soort voortbrengt: ze brengen namelijk iets voort dat nooit dezelfde aard heeft als die van de ouders.¹⁴ De gebrekkige normen die de indianen op het gebied van dieet hanteren tonen duidelijk aan dat ze niet in staat zijn tot het gebruik van de rede. Niet verwonderlijk dus dat wie zo weinig kieskeurig is wat betreft zijn voedselkeuze ook tot het verorberen van leden van zijn eigen soort overgaat of in het openbaar copuleert en defecceert.

Het voedsel dat een beschaafd mens tot zich neemt moet evenwel niet alleen natuurlijk zijn, het hoort ook in overeenstemming met zijn status te zijn. Hoewel een dieet gebaseerd op ongekookte voedingswaren zeker niet onnatuurlijk is, past het toch niet voor iemand die er een verfijnde en complexe levensstijl op nahoudt. De kwaliteit van het gegeten voedsel weerspiegelt immers de kwaliteit van de eter. Hoe beter iemand is, des te complexer de dingen waarover hij autoriteit uitoefent, het voedsel dat hij consumeert, het huis waarin hij woont. De indiaan die kikkers eet verschilt dan ook maar weinig van de brutale beesten waarmee hij bij het verwerven van zijn voedsel in concurrentie moet treden.

Een geciviliseerd iemand moet niet alleen de juiste dingen verorberen, zijn voeding dient ook op de correcte manier bereid zijn. Het op de juiste wijze klaarmaken van eetwaren is voor een christen bijzonder belangrijk want het behoort tot de kern van het christelijke mysterie. Op het meest elementaire niveau is de transsubstantiatie immers een mirakel dat de transformatie inhoudt van een bepaalde soort voedsel - een hostie - in een andere - het vlees van Christus. Daarom neemt het ondubbelzinnige onderscheid tussen bereide en onbereide eetwaren in het christendom een centrale plaats in, zeker bij het beoordelen van cultureel gedrag. Terwijl in de mis een rituele 'bereiding' plaatsvindt, draait het in het dagelijkse leven rond het 'koken' van voedsel. De consumptie van rauw - vooral levend - voedsel - is, zoals naaktheid, een teken van de technologische onbekwaamheid van de barbaar die niet tot een significante modificatie van zijn omgeving in staat is.¹⁵ Het wijst er ook op dat hij niet begrijpt dat voedsel, zoals alles in de

---

¹³ Aristoteles, *Historia Animalium*, vert. A. L. Peck (Londen: William Heinemann Ltd, 1970, 101 (539 b 5-10).

¹⁴ Aristoteles, *Historia Animalium*, 99 (539 a 22).

¹⁵ Ook voor Aristoteles staat het eten van rauw vlees op gelijke voet met het eten van mensenvlees. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, vert. Christine Pannier en Jean Verhaeghe (Groningen: Historische Uitgeverij, 1999), 219 (1148 b 22-3).

natuur, eigenlijk *in potentia* bestaat en eerst verandering moet ondergaan vooraleer het wordt geactualiseerd, en vandaar, in dit geval, eetbaar wordt.

Zowel kannibalisme als de consumptie van onbereid voedsel bewijzen dus dat de kannibaal in feite onbekwaam is om de wereld te zien zoals ze echt is: enerzijds als een biologische hiërarchie, anderzijds als een plaats waar de mens moreel en intellectueel tot het uiterste moet gaan om het teleologische doel waartoe God hem heeft geschapen te kunnen bereiken.¹⁶

---

¹⁶ Anthony Pagden, *The Fall of Natural Man. The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology* (Cambridge, New York en Melbourne: Cambridge University Press, 1982), 80-89.

2 De term ‘kannibaal’

Columbus (1451 - 1506) bezorgde de wereld niet alleen het woord *indianen* (omdat hij dacht de Indië¹⁷ te hebben bereikt) maar ook de term *kannibaal*.¹⁸

Het zelfstandig naamwoord ‘kannibaal’ is afgeleid van het Arawakse *cariba*, dat Columbus tot *caniba* had vervormd.¹⁹ *Cariba* is de naam waarmee de Cariben - de bewoners van de Caraïbische eilanden van de Kleine Antillen - zichzelf benoemden en die ‘dapper’ betekent. Voor hun vijanden, de ‘vredelievende’ Arawaks, had de benaming echter de uitgesproken negatieve connotatie van ‘extreme wreedheid’ en ‘barbaarsheid’. Columbus hoorde het woord voor het eerst bij de Arawaks op 23 november 1492 tijdens zijn eerste reis naar de gebieden die later Amerika zouden worden genoemd.²⁰

De huidige betekenisinhoud van het woord ‘kannibaal’, namelijk “antropofaag, iemand die mensenvlees eet“, is slechts het eindpunt van een hele semantische evolutie.

In zijn samenvatting van Columbus’ *Scheepsjournaal*²¹ vermeldt Bartolomé de las Casas (1484 - 1566), wiens vader met de admiraal had gereisd, dat Columbus op 4 november 1492 van enkele oudere indiaanse mannen het volgende verneemt²²:

---

¹⁷ De toenmalige benaming voor China en Indië. Daniël Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers. Feiten en verhalen uit Mexico, Brazilië en Centraal-Afrika* (Kessel-Lo: Uitgeverij Van Halewyck, 2012), 35.

¹⁸ Tot 1492 wordt de benaming ‘Anthropophagi’ gebruikt voor een relatief nauwkeurig bepaalde etnische groep van de monsterlijke rassen die een dieet van mensenvlees volgt en op verschillende geografische plaatsen wordt gesitueerd. Wanneer Columbus in hetzelfde jaar echter het beeld van de Anthropophagi op de Caraïbische indianen projecteert, wint de term ‘kannibaal’ de bovenhand. Peter Hulme, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492 - 1797* (Londen en New York: Routledge, 1986), 67-73.

¹⁹ De enige tolk die Columbus op zijn eerste reis vergezelde was een *converso* met enige noties van Arabisch. Price, Merrall Llewelyn. *Consuming Passions*, 85. Columbus communiceerde alleen via gebarentaal met de inlanders en begreep maar heel weinig van de conversaties. Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 43. Men kan zich dus heel wat vragen stellen bij de kwaliteit van Columbus’ communicatie met de lokale bevolking.

²⁰ Frank Lestringant, *Cannibals. The Discovery and Representation of the Cannibal from Columbus to Jules Verne*, vert. Rosemary Morris (Cambridge: Polity Press, 1997) 15.

²¹ Zowel het originele handschrift als een kopie ervan zijn verloren gegaan. De Las Casas maakte er voor persoonlijk gebruik een samenvatting van.

²² Columbus volgt op dat ogenblik de noordkust van Cuba. Frank Lestringant, “Le nom des “Cannibales”, de Christophe Colomb à Michel de Montaigne,” *Bulletin de la société des Amis de Montaigne*, nr. 17-18 (1984): 52.

[Columbus] begreep ook dat er, ver weg, *mensen met één oog* woonden, en *andere met een hondensnuit*, die *mensen aten* en die, als ze een vijand te pakken kregen, hem onthoofdden en zijn bloed dronken, en zijn geslachtsdelen afsneden [eigen vertaling en cursiveringen].²³

Een mens hoort wat hij verwacht te horen. Net zo voor Columbus: ook hij percipieert de Nieuwe Wereld vanuit de preconcepties die hij zich door zijn lectuur van vooral Plinius de Oudere (23/24 - 79), Marco Polo (1254 - 1324), Jan van Mandeville (1300 - 1371) en Pierre d'Ailly (1351 - 1420) heeft gevormd.

De twee hier door Columbus vermelde 'wonderlijke', 'monstrueuze' volkeren gaan inderdaad terug tot de Monoculi²⁴ en de Cynocephali²⁵ uit de lijst met monsterlijke rassen²⁶ die schier ononderbroken van Ctesias (eind vijfde - begin vierde eeuw v.Chr.), Megasthenes (derde eeuw v.Chr.), Plinius de Oudere en Solinus (derde eeuw n.Chr.) over Augustinus (354 - 430) tot Isidorus van Sevilla's (560 - 636) *Etymologiae* wordt doorgegeven.²⁷ D'Ailly neemt hem aan het begin van de vijftiende eeuw in zijn *Imago Mundi* op. In dit laatste werk, het lievelingsboek en vademecum van Columbus, volgt de éénogige Cycloop inderdaad onmiddellijk op de Cynocephalus.

Ook in het *Liber Chronicarum* (de *Kroniek van Neurenberg*) van Hartmann Schedel (1440 - 1514), voor het eerst gepubliceerd in 1493 door Anton Koberger (1445 - 1513), openen de man met de hondensnuit en de éénogige Cycloop de reeks van eenentwintig in hout gegraveerde vignetten die de monsterlijke rassen voorstellen²⁸ (Ill. 1).

---

²³ Persephone Braham, "The Monstrous Caribbean," in *The Ashgate Research Companion to Monsters and the Monstrous*, uitg. Asa Simon Mittman en Peter J. Dendle (Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2013), 21.

²⁴ Monoculi (eenogigen) waren een variant van de Cyclopen, de eenogige reuzen van Homerus (circa 800 - circa 750) en Vergilius (70 - 19), waarvan werd verondersteld dat ze niet alleen op Sicilië maar ook in Indië te woonden. John Block Friedman, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought* (Syracuse: Syracuse University Press, 2000), 13 en 18.

²⁵ Cynocephali (mensen met hondenkoppen) leefden volgens Ctesias in de bergen van Indië. Ze werden vaak als antropofagen voorgesteld. Friedman, *The Monstrous Races*, 15.

²⁶ Friedman vermeldt in *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought* onder andere de volgende rassen: Abarimon, Albaniërs, Amazones, Amyctyrae, Androgini, Anthropophagi, Antipodes, Artibatirae, Astomi, Blemmyae, Bragmanni, Cynocephali, Donestre, Epiphagi, Ethiopiërs, Garamantes, Gorgades, Himantopodes, Hippopodes, Icthiophagi, Monoculi, Pandae, Panotii, Pygmeeën, Rauwvleeseters, Reuzen, Sciopodes, Sciritae en Troglodytes. Deze lijst is niet exhaustief. Friedman, *The Monstrous Races*, 11-21.

²⁷ Rudolf Wittkower, "Marvels of the East. A Study of the History of Monsters," *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* Vol. 5 (1942): 159-197.

²⁸ Lestringant, "Le nom des Cannibales," 52-53.

Hoewel de Cynocephali voor het eerst door de Griek Ctesias zijn beschreven, heeft vooral Plinius de Oudere ze in zijn *Naturalis Historia* beroemd gemaakt. Daarin beweert hij het volgende:

In India komen de grootste dieren voor; honden, die daar groter worden dan elders, vormen het bewijs.²⁹

Wat verder schrijft hij:

Op vele bergen woont een ras van *mensen met hondenkoppen*, die gekleed gaan in pelzen van wilde dieren, blaffen in plaats van praten, bewapend zijn met klauwen en leven van de jacht en vogelvangst. Ctesias schrijft dat er meer dan 120 000 waren toen hij zijn werk uitgaf [...] [eigen cursivering].³⁰

Ook Marco Polo rapporteert in zijn reisverhaal *De wonderen van de Oriënt* dat hij op de Andamaneilanden in de Baai van Bengalen Cynocephali heeft gespot. Volgens hem zijn het menseneters³¹ (Ill. 2). Columbus' meest directe tekstuele bron is echter heel waarschijnlijk Jan van Mandeville die in zijn fictieve boek de *Reis van Jan van Mandeville* de inwoners van het Oost-Indische eiland Bacermeran als volgt beschrijft:

[...] zowel mannen als vrouwen hebben de hoofden van honden en worden dus cynocephalisch [sic] genoemd; ze zijn wél in staat tot rede en [beschikken zelfs] over een goed begripsvermogen [...]. Deze mensen hebben enorme lichamen en het zijn dus onversaagde krijgers [...]. Wanneer ze in de strijd iemand gevangennemen, *verslinden ze hem meteen. En daarom lijken ze op honden* [eigen toevoeging, cursiveringen en vertaling].³²

Pas op 23 november 1492 vermeldt Columbus voor het eerst het woord 'kannibaal'.³³

---

²⁹ Plinius, *Naturalis Historia*, vert. Joost van Gelder, Mark Nieuwenhuis en Ton Peters (Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Gennep, 2005), Boek 7, Vreemde volkeren, 145 (23).

³⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, Boek 7, Vreemde volkeren, 145 (21).

³¹ Mason, *Deconstructing America*, 84.

³² Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 123-124.

³³ Columbus bevindt zich op dat ogenblik ter hoogte van Moa Grande en volgt nog steeds de kust van Cuba in de richting van het eiland dat later Hispaniola zal worden genoemd, meer bepaald naar het westelijke deel ervan (het huidige Haïti). In het midden en het oosten van het eiland is nu de Dominicaanse Republiek gevestigd. Lestringant, "Le nom des Cannibales," 53.

De gelijkenis tussen de context waarin het woord hier opduikt en die van Columbus' eerdere verbale contact met de Arawaks op 4 november laat toe te concluderen dat in dit geval het woord 'kannibalen' als het equivalent van de eerder vermelde Cynocephali wordt gebruikt. Blijkbaar heeft Columbus dus door apocope³⁴ gemeend in *caniba* de wortel van het Latijnse *canis* (hond) te mogen herkennen. Andermaal geassocieerd met de Monoculi, boezemen deze geduchte individuen de plaatselijke bevolking angst en afgrijzen in door hun afgrijselijke honger naar mensenvlees³⁵:

Voorbij de kaap waar ik nu heen vaar, is heel in de verte nog een andere kaap of land zichtbaar dat zich naar het oosten uitstrekt. De indianen aan boord³⁶ noemen dat Bohío³⁷ en zeggen dat het wordt bewoond door *mensen met één oog in hun voorhoofd*, en dat er lieden wonen die zij *kannibalen* noemen en voor wie ze heel bang zijn. Toen zij zagen dat ik in die richting voer, waren zij te bang om nog te praten. Ze zeggen dat de *kannibalen mensen eten* en dat ze zwaar bewapend zijn [eigen cursiveringen en vertaling].³⁸

Tot zover kent Columbus deze merkwaardige rassen dus alleen van horen zeggen³⁹, zonder ooit ook maar één exemplaar ervan persoonlijk te hebben aanschouwd. Toch voegt hij op maandag 26 november 1492 de éénogige Cyclopien en de Cynocephali samen tot één ras, de Cyclopische Cynocephali: de indianen "zeiden dat de *caniba* maar één oog hadden en een hondensnuit".⁴⁰ Maar aangezien hij ondertussen denkt dat hij de kust van Azië nadert, bekleedt hij nog dezelfde dag door een tweede apocope het woord 'kannibaal' met de 'majesteit' van de Grote 'Khan' van Tartarië. Ten slotte plaatst hij op 11 december, terwijl hij de noordkust van Hispaniola in oostelijke richting volgt, de *caniba* definitief onder het bestuur van de Khan:

Ik herhaal dus wat ik al meerdere keren heb gezegd: dat de *caniba* niets anders zijn dan een volk dat leeft onder de heerschappij van de Grote Khan die hun buur is [eigen cursivering en vertaling].⁴¹

---

³⁴ Apocope is de wegval van een klinker of lettergreep aan het einde van een woord.

³⁵ Lestringant, *Cannibals*, 16.

³⁶ Columbus had enkele indianen, hoogstwaarschijnlijk onder dwang, aan boord genomen. Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 43.

³⁷ Het latere Hispaniola.

³⁸ Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 43.

³⁹ Met name op 4 november 1492 van de oude mannen op Cuba en op 23 november 1492 van de indianen aan boord onderweg naar Bohío.

⁴⁰ Lestringant, "Le nom des Cannibales," 53.

⁴¹ Lestringant, "Le nom des Cannibales," 54.

Op 24 december 1492 verwacht Columbus de naam ‘Civao’ (Haïti) met ‘Cipango’, de toenmalige naam voor Japan. Wanneer hij echter op 16 januari 1493 de steven weer naar Spanje moet richten, heeft hij ook van de Grote Khan geen tastbaar bewijs kunnen vinden. Met andere woorden: niet één van Columbus’ hypothesen (de antropofage Cyclopische Cynocephalus en de Grote Khan) is tijdens zijn eerste reis met concrete feiten gestaafd. Het blijft bij veronderstellingen.

Pas gedurende zijn tweede reis ontdekt hij eind januari 1494 op het eiland Guadeloupe voor het eerst de reële bewijzen van een Caraïbisch kannibalenfeest. Later zal Peter Martyr van Anghiera (1457 - 1526), een Italiaanse humanist aan het Spaanse hof, hiervan met veel aplomb het relaas doen. Als lid van de Raad van de Indiës is hij immers bijzonder goed geïnformeerd. In het deel van zijn *Decades de Orbe Novo* dat in 1511 wordt gepubliceerd kan hij dan ook gedetailleerd verslag uitbrengen over de aan het spit gespietste armen en benen, over mensenvlees dat met papegaaien in stoofpotten wordt gekookt en over een vers afgehakt hoofd dat nog druipend van het bloed aan een balk bengelt.⁴² Ongetwijfeld gaat het hier om menselijke beenderen, want in de regio leven op dat ogenblik geen dieren waarvan de botten groot genoeg zijn om ze met die van mensen te kunnen verwarren.⁴³

De details van Columbus’ tweede reis zijn pas in de negentiende eeuw bekend geworden via de brief van scheepsarts Alvarez Chanca (circa 1450 - 1515), de secretaris van de admiraal en een gretig lezer van Mandeville. Eeuwenlang is de tekst ongepubliceerd gebleven⁴⁴ maar de dokter heeft toch Peter Martyr al in 1494 ingelicht over de zonderlinge culinaire interesses van de inwoners van Guadeloupe. Hetzelfde jaar meldt Martyr in zijn privécorrespondentie aan zijn verbijsterde vriend Pomponius Laetus⁴⁵ immers het volgende over de kannibalen:

Hoewel naakt, zijn ze dappere krijgers. Ze benutten pijl en boog ten volle maar gebruiken hoofdzakelijk speren. Ze beschikken over uit één boomstam gemaakte boten die ze kano’s noemen; in een bende steken ze over naar de naburige eilanden waar vreedzame mensen leven. Ze vallen de dorpen van hun burens aan en verorberen rauw de eerste de beste mens die ze tegenkomen. Ze castreren de kinderen, zoals wij met kippen doen. Zodra ze hen hebben

---

⁴² Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 44-45.

⁴³ Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 47.

⁴⁴ De originele tekst werd pas voor het eerst in 1825 uitgegeven door Navarete in zijn *Viages*. Diego Alvarez Chanca, *Letter of Dr. Chanca on the Second Voyage of Columbus Wisconsin* (s.l., 1825, Historical Society, Digital Library and Archives. American Journeys Collection, nummer AJ-065, 2003: 281), laatste toegang 12 mei 2016, <http://www.latinamericanstudies.org/columbus/chanca.pdf>.

⁴⁵ Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 44.

vetgemest, snijden ze hun keel over en ze eten hen op [...]. Toen onze mannen de huizen van de kannibalen betraden [...] troffen ze gezouten mensenbenen aan die aan de dakspanten hingen, en net zo waren behandeld als wij met varkensvlees doen. Ze vonden ook het hoofd van een pas gedode jongeman, nog vol met bloed, en andere delen van dezelfde jongeman lagen in potten klaar om samen met eenden en papegaaien te worden gekookt, terwijl andere stukken mensenvlees reeds aan het spit aan het roosteren waren [eigen vertaling].⁴⁶

Het betreft hier dus een soort jacht op menselijk vee, gevolgd door slachting of domesticatie. De vrouwelijke gevangenen blijven (nog een tijd) in leven en krijgen een goede verzorging, hun kinderen worden opgegeten zodra ze voldoende lichaamsgewicht hebben. Dit voedingskannibalisme lijkt in feite de inversie van een reël gegeven te zijn: in werkelijkheid geven de indianen mannelijke gevangenen hun eigen dochters als vrouw met de bedoeling de kinderen die uit deze relatie voortspuiten op te eten. Aangezien de stammen patriarchaal zijn georganiseerd en afstamming alleen langs vaderskant telt, worden de kinderen uit deze betrekkingen dus niet als stamgenoten beschouwd.⁴⁷

Al eeuwenlang zijn dergelijke verhalen over Anthropophagi een vast onderdeel van de populaire rapporten van wereldreizigers als Marco Polo en Jan van Mandeville (hoewel het in zijn geval een fictieve reis betreft). Ook nu maakt het beeld van de slager-kannibaal in heel Europa furore en ter rechtvaardiging van de kolonisatie zetten talloze afbeeldingen maar al te graag de vermeende monstrositeit van de indianen dik in de verf. Voortaan zal de Nieuwe Wereld als het Land van de Kannibaal bekendstaan.

Van bij de aanvang verspreiden zestiende-eeuwse gedrukte reisverhalen, geografische werken en landkaarten op grote schaal de grafische vignetten van de slager-kannibaal die zijn slachtoffer in stukken hakt, terwijl ledematen aan de nok van het dak of een boom bengelen en lichaamsdelen aan het spit worden geroosterd. Een invloedrijk voorbeeld daarvan is Martin Waldseemüllers (circa 1470 - circa 1521/22) *Carta marina* van 1516 (Ill. 3). Zulke afbeeldingen van kannibalisme komen voor op meer dan zestig van ongeveer zeventig door Surekha Davies onderzochte landkaarten en atlassen met afbeeldingen van Braziliaanse indianen die in

---

⁴⁶ Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 262-264.

⁴⁷ Lestringant, "Le nom des Cannibales," 57.

Portugal, Spanje, Frankrijk, Duitsland en de Lage Landen tussen 1500 en 1625 op de markt werden gebracht (Ill. 4 en 5).⁴⁸

Via enkele laterale etymologieën heeft Columbus dus het westerse Arawakse woord *cariba*, door hem vervormd tot *caniba*, gerelateerd aan de oosterse Cynocephalus die tot Plinius teruggaat en aan de al even oosterse Koebilai Khan, de tijdgenoot van Marco Polo, één van Columbus' favoriete auteurs.

---

⁴⁸ Davies, Surekha. "Depictions of Brazilians on French Maps, 1542 - 1555." *The Historical Journal* 55, 2 (2012): 317-318.

3 De kannibaal als Cynocephalus

3.1 Afbeeldingen van Cynocephali gesitueerd in de Nieuwe Wereld

3.1.1 *Uslegung der Mercarthen oder Carta Marina*

Generaties lang zal de kannibaal voor heel wat zeevaarders en humanisten de zoon van een hond blijven.⁴⁹ Het mooiste bewijs van deze koppige legende is waarschijnlijk een houtsnede uit *Uslegung der Mercarthen oder Cartha Marina*, het boek van de natuurfilosoof Lorenz Fries (circa 1490 - 1531/32) dat drukker Johannes Grüninger (1455 - 1532) in Straatsburg in drie opeenvolgende edities⁵⁰ op de markt brengt (Afb. 1). Het werk is een compilatie van beschrijvende, in alfabetische volgorde gerangschikte essays over zowel vreemde, verafgelegen als dichterbij gelegen locaties.⁵¹

In de edities van 1525 en 1527 is het hoofdstuk over kannibalen geïllustreerd met een houtsnede waarin een Cynocephalus het been van een mens in stukken hakt op een ruwe, over twee balken gelegde houtblok in een soort openluchtslagerij.⁵² Overweldigd door honger grijpt een hondvrouw gretig naar het rauwe vlees. Wat verder staat een andere Cynocephalus op een arm te kauwen, terwijl een vierde van links met een volgend slachtoffer op een soort kameel⁵³ komt aangereden. Op een rek liggen afgehakte, menselijke ledematen.

Dat de oosterse monsters inderdaad de kannibalen in de westerse uiteinden van de wereld voorstellen blijkt uit de begeleidende tekst:

De kannibalen zijn een woest en verachtelijk volk, *met een hondensnuit*, zodat wie hen bekijkt beeft. En ze bewonen een eiland, dat Christoffel Dauber (Columbus) van Jamia (Genua) enkele

---

⁴⁹ David Gordon White, *Myths of the Dog-Man* (Chicago en Londen: The University of Chicago Press, 1991), 185-190.

⁵⁰ 1525, 1527 en 1530. Susi Colin, "The Wild Man and the Indian in Early 16th Century Book Illustration," in *Indians and Europe. An interdisciplinary Collection of Essays*, uitg. Christian F. Feest (Aken: Herodot, RaderVerlag, 1987), 19.

⁵¹ Colin, "The Wild Man", 19.

⁵² Vespucci (1454 - 1512) bericht hierover al in zijn *Mundus Novus* dat voor het eerst in 1504 wordt gepubliceerd: "(...) En ik verbleef ook zevenentwintig dagen in een bepaalde stad waar ik gezouten vlees aan balken tussen de huizen zag hangen, zoals het bij ons de gewoonte is om varkensvlees op te hangen." Colin, "The Wild Man", 19.

⁵³ De 'kameel' is waarschijnlijk de voorstelling van een lama, die enkele jaren daarvoor werd beschreven door Antonio Pigafetta (circa 1491 - 1534), de reisgezel en kroniekschrijver van Magellaan (1480-1521) tijdens zijn eerste reis rond de wereld van 1519 - 1522. Lestringant, *Cannibals*, 19.

jaren geleden ontdekte. [...] De kannibalen lopen naakt rond, ze smukken zich alleen op met kleurrijke papegaaienvveren [...] *Dit volk eet niets liever dan mensenvlees*, en daarom trekken ze verschillende keren per jaar naar de omringende eilanden om mensen te vangen [eigen cursiveringen en vertaling].⁵⁴

3.1.2 *Aggivnta alla quarta parte delle Indie de Sig. Giovanni Botero*

Ook een houtsnede uit een verloren gegaan Duits boek met beschrijvingen van allerhande naties, verspreid over de hele wereld, beeldt een Nieuwe-Wereldkannibaal af met een hondensnuit. De publicatie dateert uit de vroege zestiende eeuw maar bestaat nu alleen nog in een Italiaanse vertaling van 1623 met de titel *Aggivnta alla quarta parte delle Indie de Sig. Giovanni Botero*. Volgens de begeleidende tekst vermeldt Plinius het wezen met een hondensnuit en paardenpoten al in zijn *Naturalis Historia*. Nu zou het in de streek van Santa Cruz in Zuid-Amerika voorkomen⁵⁵ (Afb. 2).

3.2 Het kannibalisme van de Cynocephali

Het kannibalisme van de Cynocephali, die vaak aan de Amazones worden gekoppeld, is vooral terug te brengen tot de *Pseudo-Callisthenes* (derde eeuw n.Chr.), de *Openbaringen* van Pseudo-Methodius (zevende eeuw n.Chr.) en de *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* van Adam van Bremen (elfde eeuw n.Chr.).

De populairste en meest invloedrijke middeleeuwse informatiebron over de Cynocephali is de *Pseudo-Callisthenes*⁵⁶.

Vooraf Boek Drie van deze Alexanderroman vertelt over de ontmoetingen van de Griekse veroveraar met allerlei fantastische rassen. In feite zijn ze een late interpolatie uit Palladius van Helenopolis' (circa 363/3644 - 420/430) *Historia Lausiaca*, geschreven in 419/420. Dit 'fantastische' verhaal voert de Cynocephali op als oorlogszuchtige, kannibalistische reuzen en relateert ze voor de eerste keer aan de Amazones, de krijgshaftige vrouwelijke krijgers uit Scythië. In de roman doorkruist een bergketen heel Azië vanaf de Kaukasus in het westen tot de kust van Indië in het oosten. Alexander de Grote (356 - 323) zondert door de bouw van een

---

⁵⁴ Colin, "The Wild Man", 19.

⁵⁵ Colin, "The Wild Man", 20.

⁵⁶ De auteur werd zo genoemd omdat hij zich probeerde voor te doen als Callisthenes (circa 360 - 328), de hofchroniqueur van Alexander de Grote en neef van Aristoteles (384 - 322).

muur de barbaren af van de *oikoumene*, de ‘beschaafde’ wereld. Deze primitieve rassen zullen in de loop van de middeleeuwen met de Bijbelse legers van Gog en Magog⁵⁷ worden geïdentificeerd.

De *Pseudo-Callisthenes* is dé blockbuster van de héle middeleeuwen. Nagenoeg iedere vertaling voegt nieuw materiaal toe en de namen van Alexanders monsterlijke tegenstanders veranderen met elke invasie van weer een ander Oost-Europees of Centraal-Aziatisch volk. Zowel Scythen, Parthen, Hunnen, Arabieren, Turken en Mongolen als een hele rist andere echte of ingebeelde rassen passeren de revue.

In de Ethiopische versie van dit verhaal ligt het aards paradijs in het oosten aan het extreme uiteinde van de aarde, op de toppen van de hoge bergen, tussen hemel en aarde, in het land van Cynocephali met de naam Taftas of Nagâshâwîyân. De oostelijke, al door Herodotus vermelde zee klotst er tegen de kust van Indië aan. De tekst beschrijft ook hoe Alexander na zijn overwinning op de kannibalistische Cynocephali door een “land van duisternis” reist en het paradijs aan de oosterse rand van de wereld bereikt. “Engelen” ontzeggen hem echter de toegang. Vervolgens construeert hij op zijn terugweg uit het Taurusgebergte een grote ijzeren poort tussen twee hoge pieken. Zo sluit hij de barbaarse naties hermetisch af van de beschaafde wereld in een soort noordelijk bastion. De “ook als Kynokephaloi bekende kannibalen” staan in de lijst van tweeëntwintig opgesloten rassen op de eerste plaats. Deze episode bevat de kiemen van de middeleeuwse traditie van de noordelijke, Scythische, antropofage Cynocephali, die naast de overlevering van de vreedzame Plinische Cynocephali zal blijven voortleven.⁵⁸

---

⁵⁷ De namen Gog en Magog drukken in de middeleeuwen exceptionele woestheid en kannibalisme uit. Ze staan op landkaarten van de elfde tot de dertiende eeuw dan ook regelmatig in het gezelschap van andere antropofagen afgebeeld. Daarnaast worden ze vaak vereenzelvd met de Tien Verloren Stammen van Israël, de aanbidders van het Gouden Kalf, van wie in de middeleeuwen wordt verondersteld dat Alexander de Grote ze in de Kaspische bergen heeft opgesloten. Bij de invallen van telkens nieuwe barbaarse volkeren worden ze onder andere geassocieerd met de Scythen, de Goten, de Hunnen (etcetera) en in de dertiende eeuw met de Tartaren. Vele middeleeuwse auteurs nemen ook van de Tartaren (correcter is Tataren) of Mongolen aan dat ze menseneters zijn. In feite wordt hier de antieke traditie van ritueel kannibalisme bij de Scythen voortgezet die met Herodotus is begonnen en blijft doorklinken in Plinius de Oudere, Solinus en Isidorus van Sevilla, die de antropofagi in of nabij Scythië situeren. Jill Tattersall, “Anthropophagi and Eaters of Raw Flesh in French Literature of the Crusade Period: Myth, Tradition and Reality,” *Medium Aevum* 57, Jan 1 (1988): 244. In zijn *Apocalyps* zal Pseudo-Methodius Gog en Magog samen met de Tartaren (hier gelijkgesteld met de Ismaëlieten) opvoeren als voorboden van de Apocalyps. Charles Burnett en Patrick Gautier Dalché, “Attitudes towards the Mongols in Medieval Literature: the XXII Kings of Gog and Magog from the Court of Frederick II to Jean de Mandeville,” *Viator: Medieval and Renaissance Studies*, Vol. 22 (1991): 160.

⁵⁸ White, *Myths of the Dog-Man*, 52-55.

Tussen 660 - 680 schrijft een christelijke Armeense of Perzische auteur, aangeduid met de naam Pseudo-Methodius⁵⁹, het eschatologische *Openbaringen*. De Omayyaden zijn in die periode volop bezig met de verovering van het Nabije Oosten en Perzië. De schrijver maakt de heidense Alexander de Grote tot een instrument van de god der christenen. De Griekse krijgshoofd slaagt er ook hier uiteindelijk in de monsterlijke rassen, deze keer tot moslims getransformeerd, achter het ijzeren hek op te sluiten. Wanneer de legers van de “Turk” (Hunnen, moslims, Scythen, etcetera) er toch in slagen door de poort heen te breken en de christelijke wereld te veroveren, profeteert de auteur dat deze overwinning maar van korte duur zal zijn: weldra zal een nakomeling van Alexander de indringers in naam van de god der christenen verdrijven. De lijst met monsterlijke rassen vermeldt andermaal de “anthropophagoi, die Kynocephaloi worden genoemd” in één adem met de Amazones.⁶⁰

Andere verhalen over met Amazones samenlevende kannibalistische Cynocephali spelen zich in Centraal-Azië af, in het “land van de Hunnen” ten noorden van de Kaukasus en de Kaspische zee. Op zijn beurt brengt het elfde-eeuwse *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* van Adam van Bremen de twee rassen, opnieuw in nauw onderling verband⁶¹, in de Baltische regio onder. Een innovatie is hier wel dat de Cynocephali nu de mannelijke afstammelingen van de Amazones zijn geworden.⁶²

In lijn met deze evolutie situeren de middeleeuwse cartografen de Cynocephali in drie van de vier hoeken van hun wereldkaarten: in Ethiopië (het zuiden), in Indië (het oosten) en in Scythië (het noorden). Op het einde van de middeleeuwen komen de Cynocephali ten slotte in de Nieuwe Wereld (het westen) terecht.⁶³

Toch kan volgens David Gordon White de verklaring voor het kannibalisme van de ‘Europese’ Cynocephali ook uit inheemse hoek komen: mogelijk zijn de oude martiale broederschappen van wolf-mannen er het inspirerende model voor geweest. Initiatie in deze genootschappen

---

⁵⁹ Hij wordt zo genoemd omdat men het werk toeschrijft aan Methodius, bisschop van Patara in het huidige Turkije, die in de vroege vierde eeuw n.Chr. de martelaarsdood sterft.

⁶⁰ White, *Myths of the Dog-Man*, 55-58.

⁶¹ Ook Columbus, die op 4 november 1492 van de Arawaks het bestaan van de Cynocephali heeft vernomen, zal na dit nieuws als het ware geobsedeerd naar de Amazones op zoek gaan. Hij lokaliseert ze inderdaad, zoals uit zijn *Scheepsjournaal* blijkt, op 16 januari 1493 op het eiland Martinique. Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 210-211.

⁶² White, *Myths of the Dog-Man*, 59-61.

⁶³ White, *Myths of the Dog-Man*, 62-63.

bestond erin zich in een wolvenhuid te hullen en een uitgekozen slachtoffer met naakte klauwen te verscheuren.⁶⁴

Als gevolg van de ontdekkingen in de Nieuwe Wereld en het groeiende renaissance-empirisme komt het geloof in het bestaan van de monsterlijke rassen steeds meer in de verdrukking. Alleen de meest conservatieve schrijvers en geografen blijven dan ook deze nostalgische figuren uit een vervlogen tijd in hun publicaties handhaven. Één van de laatsten is Cornelius Gemma (1535 - 1578) die in 1575 nog schrijft dat wie dergelijke wezens wil vinden zich naar de Nieuwe wereld moet begeven.⁶⁵

3.3 De marginalisering van de indiaan als Cynocephalus

Op welke manier marginaliseert de houtsnede in de publicatie van Johannes Grüniger de indianen precies als de ultieme Anderen?

Volgens Peter Mason dienen de monsterlijke rassen om de vertrouwde, interne, Europese (binnen)wereld als cultuur tegenover de externe, exotische, verafgelegen buitenwereld te definiëren.⁶⁶ Ze accentueren dus de tegenstelling binnen-buiten.⁶⁷

In de eerste plaats is het duidelijk dat de maker van de afbeelding het westerse concept van varkens slachten en bewaren op de indianen heeft getransponeerd.⁶⁸ Het beeld van mensenvlees dat bengelend aan een rek boven het vuur hangt, aan een spit wordt geroosterd of op een *boucan* (een soort barbecue) gegrild (*geboucaneerd*)⁶⁹ is al van bij de eerste illustraties uit het begin van de zestiende eeuw één van de belangrijkste iconografische attributen van de indiaan.

---

⁶⁴ White, *Myths of the Dog-Man*, 192.

⁶⁵ Friedman, *The Monstrous Races*, 198.

⁶⁶ Mason, *Deconstructing America*, 97.

⁶⁷ Deel 4.3 van dit werk daarentegen probeert duidelijk te maken hoe de wildeman en -vrouw als negatieve beelden functioneren waarmee de Europese cultuur zichzelf intern als cultuur tracht te definiëren door uitsluiting van wat niet tot het zelf wordt gerekend en daardoor de plaats van de interne Andere inneemt. Ze beklemtonen dus de tegenstelling zelf-interne Andere.

⁶⁸ Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 45.

⁶⁹ In de vroegste afbeeldingen (tot zowat midden zestiende eeuw) wordt een spit gebruikt, daarna een *boucan*. Charles Zika, "Cannibalism and Witchcraft in Early Modern Europe: Reading the Visual Images," *History Workshop Journal*, nr. 44 (1997): 88. De *boucan* is historisch correct, de indianen kenden in realiteit geen spit. Jean de Léry, *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil (1578)*. Uitgeg. door Frank Lestringant (Parijs: Librairie Générale Française, 1994), 259-260.

Daarnaast belichamen in het vroegmoderne Europa de hier voorgestelde Cynocephali met hun monsterlijke voorkomen en barbaarse culinaire gewoonten zonder twijfel de ultieme verdorvenheid. In de middeleeuwen zijn lichaam en ziel namelijk, hoewel twee verschillende, toch onderling sterk van elkaar afhankelijke entiteiten. De functie van het lichaam bestaat er voornamelijk in de ziel tot uitdrukking te brengen. Als het lichaam inderdaad het werktuig van de ziel is, dan kan een lelijk, misvormd lichaam niet anders dan een decadente, kwaadaardige ziel herbergen. Ook Columbus zegt op zeker ogenblik: “Ik ontmoette andere menseneters: de lelijkheid van hun gelaatstrekken toonde dit aan.” Volgens hem is lelijkheid dus de uitdrukking van de *anima* van de onvervalste kannibaal.⁷⁰

De vrouw die rechts in de afbeelding gretig naar het vlees grijpt kadert in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne iconografische traditie die ‘boosaardige’ vrouwen als de incarnatie van de ‘lust’ voorstelt. Vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw zetten (in hoofdzaak) protestantse voorstellingen vrouwenfiguren met hondenooren (en lange borsten) neer. De idee dat een kwaadaardige ziel in een misvormd lichaam huist is dus ook op vrouwen van toepassing. In deze houtsnede versmelt de iconografie van de monsterlijke rassen met die van de doodzonden ‘lust’ en ‘vraatzucht’. Het verband tussen deze twee inbreuken ligt in het feit dat ‘lust’, zoals ‘vraatzucht’, “tot de incontinentie van ogen en oren leidt want die vereisen ongezond voedsel”⁷¹. Deze vrouwen zijn misvormd omdat een onstuitbare drang naar steeds meer mensenvlees hen beheerst.⁷²

Bovendien betoogt Aristoteles in zijn *Ethica Nicomachea* dat de deugd het midden is dat even ver ligt van de uitersten aan beide kanten. Extremen van allerlei soort, hetzij te veel hetzij te weinig, zijn voor hem tekenen van ondeugd. In de trant van Aristoteles, beelden ook de etnocentrisch ingestelde Grieken en Romeinen en na hen de middeleeuwse Europeanen zich in dat ze zich geografisch en cultureel in het centrum bevinden. Hun eigen cultuur, taal en specifieke fysieke voorkomen zijn voor hen de enige norm om anderen te beoordelen. Outsiders, die zich ver weg van het midden aan één van de beide uitersten bevinden, beschouwen ze al vlug als inferieur en onbetrouwbaar. Of het nu om verschillen in dieet, taal,

---

⁷⁰ Nasheli Jiménez del Val, “Seeing Cannibals: European Colonial Discourses on the Latin American Other” (onuitgeg. doctoraats thesis, UMI, 2013), 117-118, laatste toegang 12 mei 2016, <http://orca.cf.ac.uk/55851/1/U584386.pdf>.

⁷¹ Tanqueray geciteerd in Bucher, *Icon and Conquest*, 50.

⁷² Nasheli Jiménez del Val, “Seeing Cannibals: European Colonial Discourses on the Latin American Other” (onuitgeg. doctoraats thesis, UMI, 2013), 118, laatste toegang 12 mei 2016, <http://orca.cf.ac.uk/55851/1/U584386.pdf>.

sociale organisatie, geografische ligging, kleding, of wapengebruik gaat, voor de (vroegmoderne) Europeaan volstaat elk van deze criteria op zich al om vreemde volkeren als monstrueus te klasseren.⁷³

Bij de oude Grieken is het soort voedsel dat iemand tot zich neemt een belangrijk teken van zijn (in)humaniteit. In de *periegesis*⁷⁴ benoemen de antieken de kust- of eilandbewoners gewoonlijk volgens het voornaamste bestanddeel van hun dieet. *In se* is dergelijke etikettering etnocentrisch, want ze beklemtoont, eerder dan de gemeenschappelijke menselijke band, het verschil tussen observant en geobserveerde.

Middeleeuwse voorstellingen van monsterlijke rassen gaan nog een stap verder: omdat de kunstenaars er duidelijk plezier in scheppen ongewone culinaire ingrediënten of eetgewoonten af te beelden, overschrijden ze vaak maar al te graag de inhoudelijke grenzen die de begeleidende tekst hen bij het uittekenen van de voorstelling oplegt. Een opvallend voorbeeld daarvan is in het bestiarium van het Sion College te vinden (Ill. 6). Hoewel de tekst bij de prent de afgebeelde wezens nadrukkelijk als Cynomolgi of Hondenmelkers opvoert, tekent de illustrator van het bestiarium deze onschadelijke en vredelievende Ethiopiërs⁷⁵ toch duidelijk als een variant van de Cynocephali van Plinius. Rechts bovenaan beeldt hij de Anthropophagus af, links bevindt zich de Cynomolgi die tot een nieuw kannibalenras met hondensnuit is geëvolueerd.⁷⁶

De concentratie op de eigenaardige alimentaire gewoonten van de Cynocephali in de Straatsburgse prent kadert dus wel degelijk in de Europese strategie om de Ander vanuit etnocentrische (in dit geval) voedingscriteria naar de periferie te verbannen.

Bijna even belangrijk als maatstaf voor menselijkheid is het Griekse concept van *audekseis*, het hanteren van duidelijke gesproken taal. Helder taalgebruik onderscheidt de rationele mens van het dier, op voorwaarde natuurlijk dat die taal het Grieks is. Wie geen Grieks spreekt wordt onverbiddelijk tot de Ander gedegradeerd. Zo verwijst Homerus (eerste helft van de achtste eeuw v.Chr.) naar de *barbarophonoi*⁷⁷, barbaren wier taal als “bar bar” klinkt. Ook de Romeinse wereld, die kosmopolitischer was dan de Griekse, deelde, hoewel in mindere mate, deze

---

⁷³ Friedman, *The Monstrous Races*, 26.

⁷⁴ Beschrijvingen van kustreizen.

⁷⁵ In Plinius' rassencatalogus komen ze vlak na de Anthropophagi.

⁷⁶ Friedman, *The Monstrous Races*, 27.

⁷⁷ Homerus, “Ilias,” Perseus Digital Library. Tufts University, Boek. 2, v. 867, laatste toegang 12 mei 2016, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0133:book=2:card=858>.

houding: vijf rassen uit Plinius' lijst zijn niet in staat via taal te communiceren, de Cynocephali blaffen als honden.⁷⁸

Voor de vroegmoderne West-Europeanen zal dit 'geblaf' bij hun evaluatie van de plaats van de indianen in het wereldbestel een extra factor betekenen om hen naar de periferie te verwijzen: de vele inlandse talen waarvan zij geen enkele notie hebben vormen voor hen als het ware een 'taalmuur'.

De capaciteit tot het vormen van steden is voor een vreemd volk een derde beslissend kenmerk om al dan niet tot de mensheid te worden gerekend. Bij de Grieken verleent de *polis* humaniteit: ze geeft haar burgers de mogelijkheid hun verstandelijke vermogens aan te wenden in eredienst, filosofie, kunst, rechtspraak en sociaal verkeer. "Barbaren", die zichzelf niet in stadstaten kunnen organiseren, zijn voor Aristoteles dan ook slechts natuurlijke slaven en outcasts.⁷⁹ In zijn optiek is "normaliteit" alleen maar voor de inwoner van de stadstaat naar Grieks model weggelegd. Wie buiten de stad woont, is niet humaan, want zijn leven wordt niet door de wet gestuurd.

Later zullen de vroege christenen het concept 'stad' overnemen en het als metafoor voor de spirituele gemeenschap van gelovigen gebruiken. Andermaal worden de niet-christelijke 'monsterlijke' volkeren uitgesloten: als vermeende afstammelingen van Kaïn delen ze in diens vloek en eeuwige verdoemenis wacht hen in de hel. Omwille van hun aangeboren boosaardige aard heeft God hen uit de maatschappij verbannen.⁸⁰

Net zo min als de *barbaroi* houden de Cynocephali in de Straatsburgse afbeelding zich op in een stedse omgeving; ze bevinden zich eerder in een groezelig achterafje ergens in de marge van de samenleving. De Europese kolonistoren zullen maar al te graag Aristoteles' concept van de natuurlijke slavernij als hét geschikte voorwendsel invoeren voor de totale onderdrukking van de (vaak nomadische) inlandse bevolking.

Geografische extremen *an sich* kunnen al een teken van ondeugd zijn. Hoe verder iets zich van het centrum bevindt, hoe extremer het in de ogen van de observant in het 'beschaafde' midden is. Voor de ethnocentrische Grieken ligt het oosten aan de ultieme, uiterste grens van de beschaving: in hun ogen staat Azië voor emotie, overvloed en formele wanorde, Athene

---

⁷⁸ Friedman, *The Monstrous Races*, 29.

⁷⁹ Aristoteles, "Politica," Perseus Digital Library. Tufts University, 1.2, 1252b5-9; 1.6, 1255a28-b2; 3.14, 1285a19-21; laatste toegang 12 mei 2016, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0058>.

⁸⁰ Friedman, *The Monstrous Races*, 30-31.

daarentegen belichaamt matiging, controle en formeel evenwicht. Hoewel in de vroegmoderne periode de grenzen van de bekende wereld steeds verder opschuiven, blijft dit perspectief van de waarnemer in het midden nog steeds de norm: alleen het ras, de taal en de cultuur van wie observeert dient als maatstaf voor de beoordeling van al wie zich aan de extremen bevindt.⁸¹

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw wordt de negatieve houding tegen al wat oosters is op de indianen geprojecteerd want zij bevinden zich voortaan aan het andere uiteinde van het spectrum. De neerslag daarvan is in de Straatsburgse houtsnede zeker terug te vinden.

Ook naaktheid wijst op de dierlijke natuur van wie zich buiten de grenzen van de christelijke wereld ophoudt. Een wezen dat over een stevige lichaamsbehaving beschikt of dierenhuiden draagt kan dan weer op een enigszins welwillender houding ten opzichte van zijn persoon rekenen: het bekleedt namelijk een status ergens tussen dier en mens. In zijn *Magnae Derivationes*, een populair alfabetisch woordenboek, legt Huguccio van Pisa (? - 1210) het woord *monstrum* uit door te verwijzen naar *mastruca*, namelijk harige kledingstukken van dierenhuid: “Wie zich in zulke kledingstukken hult transformeert in een monsterlijk wezen.”⁸²

Ook de kannibalen in de prent van drukker Johannes Grüninger zijn nagenoeg volledig naakt; alleen de man met het hakmes lijkt een lendendoek te dragen.

Het gebruik van alleen maar primitieve wapens als een knots of een van een boom losgewrikte tak brengt op zijn beurt onwetendheid wat betreft de ‘beschaafde’ westerse ridderlijke kunst van de oorlogvoering aan het licht.

De man op de ‘kameel’ lijkt inderdaad een dergelijk wapen in zijn rechterhand te houden.

---

⁸¹ Friedman, *The Monstrous Races*, 35.

⁸² Friedman, *The Monstrous Races*, 32.

4 De kannibaal als wildeman

4.1 De incestueuze kannibaal in de *Mundus Novus* van Amerigo Vespucci

Het jaar 1505 blijkt cruciaal voor de verspreiding van informatie over de Nieuwe Wereld. Eindelijk verschijnen afbeeldingen die de trans-Atlantische ontdekkingen visualiseren. Ze zijn in hoofdzaak geïnspireerd door de *Mundus Novus* van Amerigo Vespucci.

Deze Florentijnse bankier en handelaar vestigt zich in 1492 in de Spaanse steden Sevilla en Cádiz. Hij richt een vennootschap op en helpt mee Columbus' eerste vloot financieren.⁸³ Al vlug wordt hij uitgenodigd om aan enkele vroege Spaanse ontdekkingsreizen⁸⁴ naar de Nieuwe Wereld deel te nemen. In dienst van de Portugese kroon bereikt hij in 1501 en nogmaals in 1504 de kusten van Amerika.⁸⁵

Aan de hand van vijf lange rapporten informeert hij zijn beschermheer, sponsor en vriend Lorenzo di Pierfrancesco de' Medici (1463 - 1503) over zijn exploiten. Twee daarvan verschijnen nagenoeg meteen na hun verzending. Vooral de brief met als titel *Mundus Novus*, over zijn reis naar Brazilië in 1501, groeit uit een echte bestseller, mede door de levendige beschrijving van de Braziliaanse Tupikannibalen in hoofdstuk vier en vijf.⁸⁶ De eerste editie⁸⁷ wordt rond 1504 in Parijs in het Latijn gepubliceerd. Ze is al voorzien van illustraties maar die staan niet met de tekst in verband. Tegen 1505 is ze naar het Duits, Nederlands en Tsjechisch vertaald, iets later naar het Frans. In het Latijn verschijnen in totaal drieëntwintig edities en in het Duits tien.⁸⁸

Het succes ervan is niet verwonderlijk: het betreft op sensatie beluste 'tabloidverhalen' en die verkopen nu eenmaal beter dan objectieve berichtgeving. De *Mundus Novus* is niet alleen een groteske verdraaiing van de etnografische werkelijkheid, het is vooral de anarchistische, communistische en libidineuze wensdroom van een Florentijnse humanist die er in de eerste plaats op uit is de Braziliaanse Tupi te denigreren en te marginaliseren om de weg voor de kolonistoren te effenen. Na Jan van Mandeville is Vespucci de tweede auteur-uitvinder van

---

⁸³Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 53.

⁸⁴ Mogelijk vier.

⁸⁵ Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 144.

⁸⁶ Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 56.

⁸⁷ Volgens Vangroenweghe komt die al eind 1502 of begin 1503 op de markt. Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 55. Lestringant situeert de eerste uitgave in 1503. Lestringant, *Cannibals*, 28.

⁸⁸ Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 146.

het beeld dat de Europeaan de komende eeuwen van de Amerikaanse indiaan in gedachten zal hebben.⁸⁹

De publicatie van de *Mundus Novus* is inderdaad de aanzet voor een nieuwe iconografische *topos* in afbeeldingen van de Nieuwe Wereld. Amerika figureert hierin als dé plaats waar kannibalistische feesten en seksorgieën als het ware schering en inslag zijn.

Hoewel Vespucci de indianen over het algemeen zeer aantrekkelijk vindt en, in tegenstelling tot Columbus' observaties, merkwaardig vrij van misvormingen, meldt hij, met veel belangstelling voor het 'wonderlijke', hoe de indiaanse mannen zichzelf vrijwillig mutileren: tot zijn afgrijzen brengen ze, alleen in hun gelaat al, tot zeven stenen in geperforeerde gaten aan. In een periode die de microkosmos (de perfectie van het menselijk lichaam) als analoog aan de macrokosmos (de volmaaktheid van de natuur) ziet is een dergelijke ingreep niet minder dan een regelrechte inbreuk op het gangbare schoonheidsideaal. Bovendien dragen de indiaanse mannen, nog steeds volgens Vespucci, oorringen. Hij marginaliseert hen dus niet alleen, hij feminiseert ze ook.

Hoewel ze een eerlijk gelaat hebben, kiezen ze er zelf voor het te beschadigen, want ze perforeren hun wangen, lippen, neuzen en oren. Denk ook niet dat deze gaten klein zijn of dat ze er maar één aanbrengen. Ik heb er gezien met zeven perforaties in hun aangezicht, elk ter grootte van een pruim. Ze vullen deze gaten op met blauwe stenen, stukjes marmer, erg mooie alabasteren kristallen, witte beenderen, en andere dingen die artificieel volgens hun gewoonten zijn bewerkt. Als je een monstruositeit zou kunnen zien als een man die net zeven bewerkte stenen in zijn wangen heeft geplaatst, sommige ter grootte van een halve handpalm, zou je niet ophouden je te verbazen. Ik heb deze versieringen dikwijls geobserveerd en ontdekt dat het gewicht van zeven dergelijke stenen neerkomt op zowat zestien ons⁹⁰, ongeacht het feit dat in hun oren, elk doorboord met drie gaten, andere stenen aan ringen bengelen; dit gebruik is alleen op de mannen van toepassing. Want de vrouwen doorboren hun gelaat niet, maar alleen hun oren [eigen vertaling].⁹¹

---

⁸⁹ Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 146.

⁹⁰ Een ons komt overeen met 28,349 gram.

⁹¹ Amerigo Vespucci, *Vespucci Reprints, Texts and Studies. The Mundus Novus in Translation. Letter to Lorenzo Pietro di Medici*, vert. door George Tyler Northup, (s.l. 1504, Princeton University Press, 1916: 5), laatste toegang 12 mei 2016, https://archive.org/stream/vespuccireprints05prinuoft/vespuccireprints05prinuoft_djvu.txt.

Verder bericht Vespucci dat de indianen naakt rondlopen: in de vroegmoderne periode impliceert deze ‘natuurlijke’ staat niet alleen (letterlijke) fysieke maar ook (figuurlijke) morele naaktheid. In overeenstemming met de gangbare opvattingen ziet hij het klimaat als de determinerende factor voor deze conditie:

Ze hebben geen kleding of wol, linnen of katoen, want ze hebben er geen nood aan [eigen vertaling].⁹²

In zijn fantasmagorie plaatst de Florentijn deze naaktheid echter niet alleen in rechtstreeks verband met een alles verslindend seksueel appetijt maar ook met castratie(angst)⁹³:

[...] de zeer wellustige vrouwen doen het geslachtsorgaan van hun echtgenoten tot dergelijke afschrikwekkende grootte opzwellen dat het misvormd en wanstaltig lijkt; ze slagen hierin door een kunstgreep, namelijk de beet van een giftig insect. Als gevolg daarvan verliezen vele mannen door gebrek aan verzorging hun orgaan en blijven ze eunuchen [eigen vertaling].⁹⁴

Hierbij houdt het echter niet op: de indiaan is volgens Vespucci ook een enthousiaste beoefenaar van niet alleen polygynie, incest en infanticide maar ook van alimentair endo- en exokannibalisme⁹⁵. In zijn persoon versmelt Oedipus (die met zijn moeder slaapt) als het ware met Thyestes (die zijn kinderen verslindt):

Ze huwen zoveel vrouwen als ze maar willen; en zoon woont samen met moeder, broer met zuster, neef met nicht, en de man met de eerste vrouw die hij ontmoet. Ze ontbinden hun huwelijken zo dikwijls als het hun belieft, en wat dat betreft leven ze geen enkele wet na [eigen vertaling].⁹⁶

en

---

⁹² Amerigo Vespucci, *Vespucci Reprints, Texts and Studies. The Mundus Novus in Translation. Letter to Lorenzo Pietro di Medici*, vert. door George Tyler Northup, (s.l. 1504, Princeton University Press, 1916: 6), laatste toegang 12 mei 2016, https://archive.org/stream/vespuccireprints05prinuoft/vespuccireprints05prinuoft_djvu.txt.

⁹³ Lestringant, *Cannibals*, 30.

⁹⁴ Amerigo Vespucci, *Vespucci Reprints, Texts and Studies. The Mundus Novus in Translation. Letter to Lorenzo Pietro di Medici*, vert. door George Tyler Northup, (s.l. 1504, Princeton University Press, 1916: 5-6), laatste toegang 12 mei 2016, https://archive.org/stream/vespuccireprints05prinuoft/vespuccireprints05prinuoft_djvu.txt.

⁹⁵ Lestringant, *Cannibals*, 30.

⁹⁶ Amerigo Vespucci, *Vespucci Reprints, Texts and Studies. The Mundus Novus in Translation. Letter to Lorenzo Pietro di Medici*, vert. door George Tyler Northup, (s.l. 1504, Princeton University Press, 1916: 6), laatste toegang 12 mei 2016, https://archive.org/stream/vespuccireprints05prinuoft/vespuccireprints05prinuoft_djvu.txt.

De verschillende naties voeren oorlog tegen elkaar, zonder enige kunst of orde. De ouderen overtuigen de jongeren met plechtige redevoeringen en zetten hen aan tot oorlogen waarin ze elkaar op wrede wijze doden, en degenen die ze als gevangenen naar huis brengen houden ze in leven, niet om hun leven te sparen maar om ze voor voedingsdoeleinden af te slachten; want ze verorberen elkaar, de overwinnaars eten de overwonnenen op, en mensenvlees is, naast andere soorten vlees, een gewoon voedingsmiddel. En wees hier maar al te zeker van, want het is al voorgekomen dat vaders hun vrouw en kinderen opeten; ik ken een man, met wie ik trouwens sprak, die erom bekend stond meer dan driehonderd mensenlichamen te hebben verorberd. En zo verbleef ik ook zeventwintig dagen in een zekere stad waar ik gezouten mensenvlees aan de balken tussen de huizen zag bengelen, zoals het bij ons de gewoonte is spek en varkensvlees op te hangen. Verder zeg ik: ze staan er zelf verbaasd over dat wij het vlees van onze vijanden niet als voedsel gebruiken want volgens hen is het best smakelijk [eigen vertaling].⁹⁷

Op maatschappelijk gebied identificeert Vespucci de indiaanse samenleving dan weer met het anarchisme en communisme van de Gouden Eeuw van Ovidius.⁹⁸

[...] ook bestaat bij hen geen enkele vorm van privébezit, alles is gemeenschappelijk. Ze leven zonder koning, zonder bestuur, en elk is zijn eigen meester. [...] Buiten het feit dat ze geen kerk hebben, geen religie en het geen afgodendienaars zijn, wat kan ik nog meer zeggen? Ze leven volgens de natuur, en mogen eerder epicuristen dan stoïcijnen worden genoemd. Onder hen bevinden zich geen handelaars, en er bestaat ook geen ruilhandel [eigen vertaling].⁹⁹

Kortom, met hun mutilaties, ongebreideld culinair appetijt, heftige seksualiteit, anarchie en communisme zijn de indianen de exacte tegenpool van de christelijke, hiërarchische samenleving. Voor de ‘beschaafde’ renaissance houdt het Brazilië van Vespucci helemaal niet de wedergeboorte van Ovidius’ vreedzame en vegetarische Gouden Eeuw in. Integendeel, het roept het beeld op van een omgekeerde wereld, waarin de meest ontoelaatbare sociale verlangens de vrije teugel krijgen.

---

⁹⁷ Amerigo Vespucci, *Vespucci Reprints, Texts and Studies. The Mundus Novus in Translation. Letter to Lorenzo Pietro di Medici*, vert. door George Tyler Northup, (s.l. 1504, Princeton University Press, 1916: 6-7), laatste toegang 12 mei 2016, https://archive.org/stream/vespuccireprints05prinuoft/vespuccireprints05prinuoft_djvu.txt

⁹⁸ Lestringant, *Cannibals*, 28.

⁹⁹ Amerigo Vespucci, *Vespucci Reprints, Texts and Studies. The Mundus Novus in Translation. Letter to Lorenzo Pietro di Medici*, vert. door George Tyler Northup, (s.l. 1504, Princeton University Press, 1916: 6), laatste toegang 12 mei 2016, https://archive.org/stream/vespuccireprints05prinuoft/vespuccireprints05prinuoft_djvu.txt

De koloniserende mogendheden laten deze kans niet liggen. De oplossing voor hun gebrek aan mankracht bestaat er dan ook in dat ze zelfs de vreedzaamste indianenstammen van antropofagie beschuldigen.¹⁰⁰ Alleen al dit voorwendsel volstaat om de indianen wettelijk tot slaaf te mogen maken.¹⁰¹

Vespucci's talent als publicist staat buiten kijf. Hij publiceert Amerika en onderkent als eerste de immense belangstelling voor Americana bij het grote publiek. Of precieser geformuleerd, het zijn Vespucci's Toscaanse uitgevers die zijn werk met veel inzicht in de mogelijkheden van de drukkunst over heel Europa verspreiden.¹⁰²

Toch blijft het ironisch-tragisch dat het mentale beeld dat de Europeanen eeuwenlang van de Amerindianen voor ogen hebben eigenlijk grotendeels is gebaseerd op verdraaiingen van de werkelijkheid.

Zo is het kannibalenfeest in feite terug te voeren tot *Ab urbe condita*¹⁰³ van Titus Livius (circa 59 v.Chr. - 17 n.Chr.), de periode waarin erotische, dionysische (antropofage) orgieën al tot het stereotype van de revolutionaire samenzwering tegen de staat behoren. Nog ironischer is het feit dat de christenen op het einde van de tweede eeuw na Chr. door een zekere Marcus Minucius Felix (? - circa 250 n.Chr.) zelf zijn beschuldigd van de praktijken die ze in de zestiende eeuw op hun beurt de indianen aanwrijven. In dezelfde tweede eeuw verdedigt de neoplatonische Griekse filosoof Athenagoras (circa 133 - 190) de christenen tegen beschuldigingen van incest en kannibalisme, misdaden die aan de hand van allusies op de Griekse mythologie worden gedefinieerd: "oedipaal copuleren" en "thyestiaans feest".¹⁰⁴ Ook het anarchisme en communisme dat Vespucci de indianen toedicht zijn te verklaren vanuit de Gouden Eeuw van Ovidius, dé geliefde rêverie van de humanisten.

---

¹⁰⁰ Lestringant *Cannibals*, 29.

¹⁰¹ Al in 1501 vaardigt Isabella van Castilië (1451-1501) een koninklijk decreet uit waarin ze verklaart dat de oorlog tegen de Cariben een rechtvaardige oorlog is en dat gevangenen als slaven mogen worden verkocht.

¹⁰² Benjamin Schmidt, *Innocence abroad. The Dutch Imagination and the New World, 1570 - 1670* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 13.

¹⁰³ Titus Livius, "Ab urbe condita," Perseus Digital Library. Tufts University, Boek 39, hfdst. 6, r. 3 e.v., laatste toegang 12 mei 2016,

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Liv.+39.16&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0166>.

¹⁰⁴ Roger Bartra, *Wild Men in the Looking Glass. The Mythic Origins of European Otherness* (Ann Arbor: University of Michigan Press: 1994), 39-41.

Vespucci's verslag staat bovendien propvol met interpretatiefouten. Het vlees dat hij ziet hangen, is zeker niet gezouten (de indianen doen geen zout op vlees) maar *geboucaneerd*.¹⁰⁵ Evenmin eten de indianen hun eigen kinderen op. Een krijgsgevangene krijgt inderdaad wel eens een vrouw toegewezen bij wie hij mogelijk een kind verwekt. Op de dag van zijn terechtstelling wordt dan zowel hij als het kind opgegeten: voor de stam is het immers een nakomeling van de vijand. Nooit en onder geen enkel beding verorbert een indiaan echter zijn eigen kind.¹⁰⁶

4.2 De kannibaal als wildeman in Duitse uitgaven van de *Mundus Novus*

Zodra de eerste rapporten van Columbus en de *Mundus Novus* van Vespucci op de markt komen, brengt de vroegmoderne Europeaan deze *sauvagerie brésilienne*, maar vooral het sensationeelste aspect ervan, het kannibalisme, in verband met de conventionele literaire *topos* van de wildeman.¹⁰⁷ Deze imaginaire *homo sylvestris* leidt al vanaf de twaalfde eeuw een enigszins wankel bestaan in de Europese verbeelding op de grens tussen mens en dier. Van bij het begin van de zestiende eeuw identificeert de Europeaan de continentale *homo agrestis*, aldus John B. Friedman, met de inheemse volkeren van de Nieuwe Wereld.¹⁰⁸ Deze samensmelting gebeurt voor het eerst in Duitsland.

Daar heeft de in 1420 door Poggio Bracciolini (1380 - 1459) herontdekte tekst van Tacitus' (circa 56 - 117) *Germania* (rond 98 n.Chr.) tot een nieuw historisch bewustzijn geleid waarin de Duitse humanisten hun Germaanse voorouders (de *ur-Duitsers*) met de figuur van de folkloristische wildeman identificeren. Deze etnografische studie beoordeelt de instellingen en gewoonten van de *Germani* in de uithoeken van Romeinse rijk vanuit het standpunt van Rome dat zich in het centrum bevindt. In duale tegenstellingen contrasteert Tacitus de woeste Germaanse stammen met het beschaafde Rome op gebied van bestuur, eetgewoonten (ook antropofagie), eredienst, oorlogsvoering, hygiëne.

Voor de Duitse humanist Conrad Celtis (1459 - 1508), die een nieuwe gouden eeuw in een verenigd Duitsland wil tot stand brengen, probeert in zijn tijdgenoten de latente Taciteaanse

---

¹⁰⁵ André Thevet, *Le Brésil d' André Thevet. Les Singularités de la France Antarctique* (1557). Uitgeg. door Frank Lestringant (Parijs: Éditions Chandeigne, 2011), 171.

¹⁰⁶ Vangroenweghe, *Kannibalen en mensenoffers*, 58.

¹⁰⁷ Termen als *wildeman* of *wildemannen* moeten in dit werk worden verstaan als “wildeman en -vrouw” of “wildemannen en -vrouwen”, of als vertalingen van *agrios*, *agrioi*, *homo sylvestris*, *homines agrestes*, etcetera.

¹⁰⁸ Friedman, *The Monstrous Races*, 197.

eigenschappen tot nieuw leven te wekken. In colleges aan de universiteit van Wenen bewierookt hij de *ur*-Duitser als een in dierenhuiden geklede bewoner van veld en bos, die onbezoedeld door de beschaving eenvoudige genoegens nastreeft. Verder looft hij hun gastvrijheid, oorlogszuchtige sterkte, ridderlijkheid en robuuste natuur.

Zodra berichten over het bestaan van een nog authentiekere wildeman in de Nieuwe Wereld Duitsland bereiken, komt de indiaan dan ook in beeld als een formele homologie van de *ur*-Duitser. De overeenkomsten in het gedragspatroon van indianen en Germanen verklaren de visuele analogieën bij de constructie van hun beeld in druk. In de illustraties bij de vroege publicaties van Columbus en Vespucci leggen Duitse drukkers duidelijk de link tussen hun Germaanse voorouders die zich veraf in de *tijd* bevinden en de contemporaine exoten op grote afstand in de *ruimte*. Een mooi voorbeeld daarvan is terug te vinden in een Latijnse editie van Vespucci's brief in het Pruisische Rostock (circa 1505), met als titel *Epistola Albericus de Novo Mundo* (Ill. 7). Met andere woorden, ze construeren het onbekende in termen van het bekende.¹⁰⁹

4.3 De voorgeschiedenis van de wildeman

De wildeman, de Ander als een wilde en barbaarse figuur, is een stereotype, een mythische draad die doorheen de millennia tot diep in de geschiedenis, zelfs tot de Babylonische Enkidu en de oude Hebreeërs, is terug te voeren.

De Europese cultuur koestert deze notie al lang vóór de grote koloniale expansie en heeft ze ontwikkeld los van contacten met externe groepen van andere continenten. Volgens Roger Bartra is ze de expressie van de innerlijke natuur van de westerse cultuur zelf. Naar zijn mening heeft de beschaafde mens de aanwezigheid van de Ander nodig om zijn eigen identiteit te definiëren.¹¹⁰

Door het afbeelden van wat hij *niet* is, creëert hij - via antithesis - een impliciet beeld van wat hij in feite *is*, of denkt te zijn. Niet langer in de hogere echelons van de middeleeuwse en vroegmoderne maatschappij getolereerd gedrag wordt uitgebannen en aan sociaal ondergeschikten toegewezen, zoals de nar, de boer, de zwervende bedelaar.¹¹¹ In Europa loopt

---

¹⁰⁹ Stephanie Leitch, *Mapping Ethnography in Early Modern Germany. New Worlds in Print Culture* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 41-46 en 53-54.

¹¹⁰ Bartra, *Wild Men in the Looking Glass*, 3-5.

¹¹¹ Mason, *Deconstructing America*, 43-44.

de binnen/buitentegenstelling¹¹² dus parallel met de fundamentele tegenstelling tussen het eigene en het wilde.¹¹³ Zo definiëren de Europese kolonistoren de culturen van Amerika tot op zekere hoogte als een geheel van negaties, als het *niet*-bestaan van sociale instellingen en culturele elementen.

Elke definitie van de wildeman is arbitrair en ethnocentrisch, want het diepste wezen van deze figuur is het verwoorden van de visie die een bepaalde samenleving op de andere heeft. Zijn contouren zijn dus even veranderlijk en ongrijpbaar als de andere zelf.

Zo leven de *homines silvestres* van de Grieks-Romeinse traditie in wouden en bergen ver van de rationele, beschaafde samenleving, in het gezelschap van wezens als Centauren, saters, nimfen, Maenaden en Cyclopen. De binnen/buitentegenstelling dient om het onderscheid tussen het zelf en de andere te verwoorden in termen van de tegenstelling tussen de vertrouwde, eigen (binnen)wereld en de ongetemde, wilde buitenwereld.¹¹⁴

De wildeman heeft zowel positieve als negatieve connotaties en van bij de aanvang is ook antropofagie een belangrijk aspect van de duistere kant van zijn persoonlijkheid.¹¹⁵

In de Griekse mythologie begint de wereld met het incestueuze kannibalisme van de god Cronus, die op aandringen van zijn moeder Gaea zijn vader Uranus heeft gecastreerd, en vervolgens de kinderen die hij bij zijn vrouw Rhea heeft verwekt opeet. In plaats van zijn zoon Zeus op te eten slikt hij echter, bedrogen door Rhea, een steen naar binnen. Eens volwassen verslaat Zeus zijn vader en hij dwingt hem de onverteerde familieleden weer uit te braken.¹¹⁶

De Maenaden (“gekke vrouwen”) zijn dan weer omofagen¹¹⁷: ze bejagen wilde dieren en eten het vlees rauw. Tijdens de dionysische ritën verorberen ze in een staat van vervoering het rauwe vlees van een dier of kind, daarbij de god in hun harten incorporerend.

Op zijn beurt is de Dionysuscultus verantwoordelijk voor de wijde verspreiding in Europa niet alleen van de mythe *an sich* maar ook van de vele iconografische kenmerken en subthema’s in latere middeleeuwse variaties op hetzelfde thema: geilheid, wellust, kannibalisme, het eten van

---

¹¹² Zie deel 2.3 in dit werk.

¹¹³ Paul Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars*. tent. cat., Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (Antwerpen: KMSK, 1987), 7.

¹¹⁴ Mason, *Deconstructing America*, 44-45.

¹¹⁵ Rekening houdend met het onderwerp van deze thesis wordt in het onderdeel over de Griekse en Romeinse mythologie de klemtoon op het antropofage aspect van de wildeman belicht.

¹¹⁶ Price, *Consuming Passions*, 4.

¹¹⁷ Omofagie is het eten van rauw vlees.

rauw vlees, dierlijk gedrag, bestiale trekken - naaktheid, behaarde huid, staart, paardenbenen (zoals de Centauren) - , ongebreidelde wijnconsumptie en de verwerping van de ‘normale’ maatschappij.

In Homerus' *Odysee* zijn ook de Cyclopen (bijvoorbeeld Polyphemus) en de Laestrygonen menseneters. De sfinx van Thebe verorbert alle jongemannen met wie ze paart en de dodelijk gewonde Tydeus werkt de hersenen van zijn aartsvijand Melanippus naar binnen. Talrijk zijn de voorbeelden van vaders die als een soort wraak het vlees van hun zonen krijgen geserveerd: Thyestes, Tereus, Clymenus van Argus, Iacchus. Cambles, de koning van Lydië, eet zijn vrouw op. Lamyra, die haar ogen uitrukt om te kunnen slapen, is een vrouwelijke vampier die bloed zuigt en zich met kindervlees voedt. De Mormolyceia (verschrikkelijke wolvinnen) zijn dan weer biseksuele wezens die slapende mannen verleiden en opeten. Boek Vier van Herodotus' *Historiën* vermeldt gevallen van kannibalisme bij de Issidones, de Scythen en de Melanchlaeni. In zijn *Republiek* verbindt Plato tirannie aan lycantropie en antropofagie, twee verschijnselen die normalerwijze met wildemannen worden geassocieerd: wie mensenvlees eet verandert in een wolf en wiens lippen het bloed van geofferde mensen raken wordt een tiran.¹¹⁸

In de Romeinse mythologie eet de Titaan Saturnus, wiens rijk als de Gouden eeuw van onschuld en zuiverheid wordt beschreven, op zijn beurt al zijn kinderen op, met uitzondering van drie: Jupiter (lucht), Neptunus (water) en Pluto (aarde, onderwereld). Saturnus, die gelijkenissen vertoont met de Griek Cronus, symboliseert de levenverslindende honger en het onverzadigbare verlangen.¹¹⁹ Verder manifesteert kannibalisme zich naar aanleiding van de Dionysische ritens in Livius' *Ab Urbe Condita*.

In de middeleeuwen vermengen de Griekse en Romeinse tradities zich met het christendom maar ook in deze periode verdwijnt antropofagie, deze keer van christelijke zijde, niet uit de belangstelling. Zo trekken de kruisvaarders tijdens de eerste kruistocht (1095 - 1099) ten strijde in het gezelschap van een soort parallel leger, de Tafoers, een in oorsprong Frankische groep kannibalistische bedelaars en vagebonden onder de leiding van een Normandische edelman. Ze verlenen hand- en spandiensten als het transport van provisies en het onderhoud van de zware apparatuur voor de belegering van steden. Hun voornaamste rol bestaat erin de Saracenen angst in te boezemen, bang als deze laatsten zijn eerder in de maag van de *trudentes* te belanden dan

---

¹¹⁸ Bartra, *Wild Men in the Looking Glass*, 9-33.

¹¹⁹ Olive Patricia Dickason, *The Myth of the Savage And the Beginnings of French Colonialism in the Americas* (Edmonton: The University of Alberta Press, 1984), 70.

aan hun speer te worden geregen. Guibert de Nogent (circa 1055 - 1124) beschouwt hen enerzijds als efficiënte krijgers met een nuttige reputatie van woestheid maar bekijkt hen anderzijds ook met een soort van diepe gêne.¹²⁰ Het twaalfde-eeuwse *La Chanson d'Antioche*, dat pretendeert het werk van de ooggetuige Richard de Pelgrim te zijn, beschrijft hoe de kruisvaarders, bij het beleg van Antiochië in 1098 helemaal door moslimsoldaten omsingeld zijn en aan gruwelijke hongersnood ten prooi vallen. Op aanraden van een zekere Pieter de Heremiet lossen de Tafoers dit probleem op door in het zicht van de moslims de gevallen soldaten te roosteren en op te eten. Daarbovenop graven ze ook nog de pas begraven lichamen van hun vijanden op en ze werken die naar binnen.¹²¹

Ook in Europa zelf is kannibalisme rond die tijd overigens niet helemaal onbekend. In periodes van hevige hongersnood komt het eten van mensenvlees occasioneel voor in sommige streken van Engeland, Frankrijk en Duitsland. In de negende en tiende eeuw zwerven groepen vagebonden rond die in verafgelegen gebieden mensen vermoorden, in stukken snijden en op markten als “twee-benig lam” verkopen. Van Richard I Leeuwenhart (1157 - 1199) wordt zelfs verteld dat hij het gekookte hoofd van een Saraceen heeft opgegeten terwijl de ambassadeurs van Saladin (1137 - 1193) ontzet zitten toe te kijken.¹²²

Verbaal verschijnt de middeleeuwse wildeman voor het eerst in een Paduaans theaterstuk in 1208, visueel in grotesken ter versiering van manuscripten in de dertiende eeuw. Hij beleeft zijn grootste populariteit echter vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw en tijdens de renaissance.¹²³ Tegen het einde van de zestiende eeuw zet de neergang in.¹²⁴

In de periode vóór het vertrek van Columbus wordt het begrip wildeman iconografisch nauwkeuriger (enger) omschreven. *Grosso modo* zijn de voornaamste kenmerken nu: lange hoofdharen; haar dat het hele lichaam bedekt, uitgezonderd aangezicht, handen, voeten en

---

¹²⁰ Guibert de Nogent, *The Deeds of God through the Franks: A Translation of Guibert de Nogent's Gesta Dei per Francos*, vert. Robert Levine (Rochester: The Boydell Press, 1997), 146.

¹²¹ Price, *Consuming Passions*, 8.

¹²² Bartra, *Wild Men in the Looking Glass*, 127-128.

¹²³ Dickason, *The Myth of the Savage*, 70.

¹²⁴ Mason, *Deconstructing America*, 44.

borsten van de wildevrouw; menselijke én dierlijke trekken; naaktheid of kleding beperkt tot dierenhuiden; een zware knots of uit de grond gewrikte boom als wapen (Ill. 8).^{125 126}

In bosrijke streken en bergpassen ligt hij op de loer om de onoplettende reiziger te overvallen maar ook voor de beschaving in de steden vormt hij een continue bedreiging. Zijn nauwe band met de woudfauna verleent hem een dierlijke aura. In zijn manier van jagen en verzamelen vertoont hij meer overeenkomst met de boer¹²⁷ (Ill. 9) dan met de sedentaire landbouw van de beschaafde wereld. Door zijn dieet van rauwe groenten en ongekookt vlees staat hij dicht bij het dier. Onverzadigbaarheid en gebrek aan onderscheidingsvermogen karakteriseren zowel zijn culinair als zijn seksueel gedrag.

Zijn vrouwelijke tegenhanger moet in geilheid echter voor hem niet onderdoen. Wanneer een wildevrouw een man ontmoet, gedraagt ze zich als in een nachtmerrie. Vlug verandert ze haar monstrueuze uitzicht in een frisse, jonge verschijning tot de nietsvermoedende man haar ten huwelijk vraagt. Dan maakt ze een einde aan het bedrog en toont haar ware voorkomen: haar vlees is verschrompeld en ze heeft lange hangborsten die ze ofwel over haar schouders zwiert ofwel over de grond laat slepen.¹²⁸

Ook in deze periode heeft de wildeman zijn antropofagie echter niet afgezworen.

Zo gaat in een prent van Lucas Cranach de Oudere (1472 - 1553) een in wolf getransformeerde man met een kind in zijn mond (snuit) aan de haal (Ill. 10). Hoewel het thema van de weerwolf in de kunst niet vaak wordt afgebeeld, beheerst het bij momenten toch de verbeelding van de laatmiddeleeuwse mens. Een serie preken van Johann Geiler von Kaysersberg (1445 - 1510), gepubliceerd in Straatsburg in een volume met als titel *De mier*, behandelt het onderwerp van de weerwolf na dat van de wildeman. Von Kaysersberg beschrijft weerwolven als *Kind- und Mensch Fresser* (kindervreters).

Ook op dit terrein doet de wildevrouw niet onder voor haar mannelijke tegenhanger. Eeuwenlang wordt ze in de demonologische middeleeuwse woordenschat immers aangeduid

---

¹²⁵ Mason, *Deconstructing America*, 44.

¹²⁶ Vanaf de veertiende eeuw begint ook de versmelting met de figuur van de nar, die (al vanaf de twaalfde eeuw) wordt afgebeeld als een lelijke, mismaakte, naakte man met lang haar en een knots als wapen die in een betekenisloze wereld zonder verlossing leeft en zich aan vraatzucht, luxe en misdaad wijdt. Mason, *Deconstructing America*, 45.

¹²⁷ Iconografisch is de associatie van de wildeman met de boer te zien op het noordportaal van de dertiende-eeuwse kerk van Notre Dame in Semur-en-Auxois.

¹²⁸ Richard Bernheimer, *Wild Men in the Middle Ages. A Study in Art, Sentiment, and Demonology* (Cambridge: Harvard University Press, 1952), 34-35.

met de benaming *lamia*, het kindverslindende monster uit de Griekse oudheid, een heks, wiens bestaan zonder meer als een levende realiteit wordt aanvaard.

Positief aan het beeld van de wildeman is dan weer het feit dat hij volgens sommigen kan worden geciviliseerd. In de eeuw vóór de ontdekkingsreizen is het temmen van de ongeremde seksualiteit van de wildeman een populair thema. Zo komt hij in de vijftiende eeuw vergezeld van zijn vrouw en kinderen in beeld. Voortaan leidt hij een monogaam familiaal leven volgens het christelijke paradigma (Ill. 11).¹²⁹ De wildeman spreekt ook de adel aan want die voert tegenover de nieuwe stedelijke beschaving de rurale waarden nog hoog in het vaandel. Daarnaast is hij de meester van de dieren en hij wendt fauna en flora voor eigen doeleinden aan. Soms is hij dan weer een schatkamer van wijsheid of een bovennatuurlijke helper (sjamaan).¹³⁰

Dit Europese beeld van de wildeman, positief zowel als negatief, zal op de Europese perceptie en voorstelling van de Nieuwe Wereld een diepgaande invloed uitoefenen.

4.4 De eerste afbeeldingen van kannibalen als wildemannen

4.4.1 Een Augsburgs of Nurembergs pamflet

Deze grote, gekleurde houtsnede illustreert een pamflet dat rond 1505 - 1506 in Augsburg¹³¹ of Nuremberg¹³² is gedrukt, waarschijnlijk door Johann Froschauer (? - ?). De afbeelding is duidelijk op Vespucci's levendige beschrijving in de *Mundus Novus* geïnspireerd (Afb. 3).

De prent beeldt elf exotisch geklede 'wilden' op een strand af. De voorgrond toont vijf volwassen mannen en drie vrouwen, van wie één haar kind de borst geeft. De primitieve hut, ontleend aan de contemporaine architecturale theorie van de renaissance, behoort als setting voor afbeeldingen van Amerika op dat moment al tot de iconografische constanten (Ill. 12, 13 en 14). Aan een balk hangt de bovenkant van een menselijke romp (inclusief een hoofd en twee afgehakte armen) boven een traag vuurtje te roosteren. Het is etenstijd en onder het dak van de archetypische primitieve hut staan twee mannen: de ene knabbelt op een stuk arm, de andere zoent een stevige, voluptueuze vrouw die net haar deel van een andere arm op de ruwe eettafel

---

¹²⁹ Bartra, *Wild Men in the Looking Glass*, 104.

¹³⁰ Mason, *Deconstructing America*, 46-47.

¹³¹ Colin, "The Wild Man", 26.

¹³² Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 149.

heeft gelegd. Ondertussen observeert een vrouw het amoureuze koppel. Rechts staan drie mannen, gewapend met pijl en boog, duidelijk klaar om op jacht naar nog meer menselijke prooien te vertrekken. Iedereen zit stevig in de veren: ze omhullen zowel hoofd, hals en ellebogen als heupen en enkels. Niet alleen het aangezicht, ook de borst van de mannen is met ronde motieven (stenen) bedekt. Op de achtergrond naderen twee Europese schepen dreigend het kannibalenfeest op de Amerikaanse kust: dit soort festiviteiten is weldra voorbij, zo lijkt de houtsnijder te willen suggereren. De begeleidende tekst zegt in het Duits het volgende:

Deze afbeelding stelt de mensen en het eiland voor die door de christelijke koning van Portugal en zijn onderdanen zijn ontdekt. Deze mensen zijn naakt, aantrekkelijk, tarwekleurig en goed gevormd [...]. De voeten van zowel mannen als vrouwen zitten enigszins verborgen onder de veren. De mannen dragen vele kostbare stenen in hun gelaat en borst. Niemand bezit iets; integendeel, alles is gemeenschappelijk. En de mannen nemen gelijk welke vrouw als echtgenote, of het nu hun moeder, zuster of vriendin is, ze maken geen onderscheid. Ze vechten ook onder elkaar en eten elkaar op, de gewonden inbegrepen, en hangen het vlees op om het te roken. Ze worden honderdvijftig jaar en hebben geen regering [eigen weglating en vertaling].¹³³

De overeenkomst met de tekst van de *Mundus Novus* valt nauwelijks te ontkennen.

Als gevolg van het groeiende renaissance-empirisme is in de afbeelding de overvloedige lichaamsbehaaring van de wildeman achterwege gebleven. Niemands lichaam is volledig met haar bedekt. Vespucci beklemtoont in zijn *Mundus Novus* overigens zelf de afwezigheid van buitensporige corporele haargroei bij de indianen.

De ‘idyllische’ scène van de vrouw die in het gezelschap van twee kinderen haar baby zoogt staat in scherp contrast met de bestialiteit van het kannibalisme. De Nieuwe Wereld is zowel paradijs als vagevuur: de wildeman heeft inderdaad diabolische connotaties.

Peter Mason maakt de bedenking dat de demonologie samen met de reisliteratuur wel eens de oversteek naar het pas ontdekte continent zou kunnen hebben gemaakt. Hij wijst erop dat volgens Bernheimer het verband tussen de wildeman en demonen al lang bestaat vóór 1534, het jaar waarin Sebastian Franck (1499 - 1543) in zijn *Weltbuch* voor het eerst de wildeman

---

¹³³ Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 150.

met de duivels van de Wilde Horde associeert.¹³⁴ Ook Geiler von Kaysersberg behandelt in *De mier* duivels als een ondersoort van de wildeman.¹³⁵ Daarnaast brengt het rond 1550 gedateerde olieverfschilderij met de titel *Inferno* van een anonieme Portugese schilder (Ill. 15) de Amerindianen eveneens met de duivel in verband: Satan draagt de hoofdtooi van een Braziliaanse Tupinambá.¹³⁶ Tegen het einde van de zestiende eeuw laat Theodor de Bry (1528 - 1598) in zijn gravures de Tupinambá dan weer menselijke ledematen op een heftig brandend vuur grillen in plaats van op een laag, traag vuurtje zoals in realiteit. Deze voorstelling van de *boucan* als het hellevuur wijst op de infernalisering van de indianen (Afb. 22).¹³⁷ Op zijn beurt plaatst Crispijn de Passe (1564 - 1637) in zijn laatzestiende-eeuwse Amerika-allegorie (Afb. 23) het kannibalisme van de indianen in nauw verband met duivelverering.¹³⁸

4.4.2 Een pamflet uitgegeven door Jan van Doesborch

In 1509¹³⁹ publiceert de Antwerpse uitgever Jan van Doesborch (? - 1536) een pamflet met daarop een extract in het Latijn uit Vespucci's *Mundus Novus*¹⁴⁰. De tekst is vergezeld van een ruwe prent met daarop een nucleair kannibalengezin (Afb. 4). De man en de vrouw dragen de obligate verentooi, hoewel het hier eerder om de stekelige bladeren van de Maguey¹⁴¹ lijkt te gaan. De rechterkant van de afbeelding stelt de familie *in bono* voor. Gewapend met lans en pijl staat de man naast zijn vrouw die haar twee baby's de borst geeft. Deze scène van beate familieharmonie lijkt sterk op een rond 1500 gedateerde Franse voorstelling van een wilde familie in een grot (Ill. 16).¹⁴² Links in de Antwerpse houtsnede domineert de boodschap *in malo*. Achter de krijgshaftige *pater familias* gloeit onder een dode boom een heftig vuur, aan een tak hangen een afgehakt hoofd en been. Zowel de ledematen als het koppel zijn, op enkele kleine aanpassingen na, aan de hiervoor besproken Afb. 3 uit 1505 ontleend.¹⁴³

---

¹³⁴ Bernheimer, *Wild Men in the Middle Ages*, 59-60.

¹³⁵ Ook de nar (harlekijn) wordt als leider van de Wilde Jacht met de duivel in verband gebracht. Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf*, 134-135.

¹³⁶ De term 'Tupi' is een verzamelnaam voor een aantal Tupi-Guarani sprekende stammen zoals de Caeté, Potiguara, Tamoio, Timino, Tupinambá en Tupinikin, die in de zestiende eeuw grote delen van de Atlantische kust van Brazilië bewonen, vanaf het zuidelijk gelegen Sao Paulo tot de monding van de Amazone. Ze zijn nu uitgeroeid.

¹³⁷ Bucher, *Icon and Conquest*, 177 (prent nr. 4).

¹³⁸ Mason, *Deconstructing America*, 51-52.

¹³⁹ Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 156.

¹⁴⁰ Olive Patricia Dickason dateert deze prent rond 1508 - 1511. Dickason, *The Myth of the Savage*, 10.

¹⁴¹ De Maguey (of Agave americana) is oorspronkelijk een Mexicaanse cactussoort maar wordt nu op vele plaatsen gekweekt.

¹⁴² Colin, "The Wild Man", 27.

¹⁴³ Moffitt and Sebastián, *O Brave New People*, 156.

Deze prent toont het dubbele beeld dat de Europeaan zich al vanaf de eerste contacten over de indiaan heeft gevormd: enerzijds roept hij herinneringen op aan Adam en Eva in het aards paradijs of aan de Heilige Familie, anderzijds verwijst hij naar vagevuur en hel. Het Amerikaanse continent wordt inderdaad niet alleen gezien als een restant van de tuin van Eden waar de bewoners de ideale naaktheid hebben bewaard maar ook als een soort voorgeborchte van de hel, waar ontelbare ondeugden, zoals het kannibalisme, vigeren, en de natuur zich in zijn voortbrengselen veel zwakker toont.¹⁴⁴

Dat de voorstelling van de indiaan als wildeman nog een hele tijd zal blijven meegaan bewijst de afbeelding uit 1617 van een kannibalenpaar uit *Voyages en Afrique, Asie, Indes orientales et occidentales* van Jean Mocquet de Meaux (1575 - 1617) (Afb. 5).

4.4.3 De drie afbeeldingen in de Straatsburgse versie van de *Mundus Novus* (1509)

Een andere versie van de schier eindeloos herdrukte brief van Vespucci verschijnt in Straatsburg in 1509, deze keer vertaald in het Nederduits. Johannes Grüninger publiceert het werk onder de titel *Disz buhlin saget wie die zwe herre Fernandus [...]*. Het bevat vier prenten, waarvan twee rechtstreeks kannibalisme als onderwerp hebben en één het voorstadium ervan afbeeldt.¹⁴⁵

4.4.3.1 *De drie vrouwelijke moordenaars*

Deze prent (Afb. 6) stelt de tragische dood van een jong bemanningslid voor tijdens Vespucci's derde reis. De Florentijn vertelt hoe een jongeman aan land wordt gestuurd om een groep vrouwen op het strand te contacteren. Wanneer hij hen benadert, gaan ze in een cirkel om hem heen staan, terwijl ze hem vol afgrijzen observeren, ondertussen verbaasd zijn kleren aanrakend. De ongelukkige zeeman wordt echter in een hinderlaag gelokt: een vrouw met een knots valt hem langs achteren aan en velt hem met één slag. Haar indiaanse kompanen, die zich hebben verstopt, lopen nu het strand op en schieten een regen pijlen af in de richting van de reisgenoten van de jongeman. Naar hun veilige schepen teruggekeerd, zien de matrozen ten

---

¹⁴⁴ Frank Lestringant, *Le Huguenot et le Sauvage. L'Amérique et la controverse coloniale, en France, au temps des Guerres de Religion (1555 - 1589)* (Parijs: Aux Amateurs de Livres, 1990), 8.

¹⁴⁵ Colin, "The Wild Man", 16.

slotte hoe het lichaam van hun kameraad naar een grot in de rotsen wordt gesleept. Ze kunnen alleen maar toekijken hoe hij wordt geroosterd en opgegeten.¹⁴⁶

In 1509 verschijnt in Straatsburg bij Johan Knobouch (? - ?) *Das Heldenbuch mit synen figuren*. Een houtsnede bij *Het epos van Wolfdietrich*, één van de verhalen in dit werk, vertoont een zekere compositorische gelijkenis met de twee actoren in Afb. 6 (Ill. 17). Rauhe Else, de overvloedig behaarde wildevrouw, speelt hier de rol van de indiaanse vrouw. Ze reikt de hand aan Wolfdietrich, op wie ze verliefd is geworden. Hij wil hetzelfde doen maar houdt veiligheidshalve toch zijn zwaard met zijn andere hand vast. In tegenstelling tot de jongeman in Afb. 8 loopt het verhaal van Wolfdietrich goed af: hoewel hij tijdelijk verandert in een wildeman die op handen en voeten rondkruipt, herwint hij niettemin door een mirakel zijn menselijke gedaante. Else wordt na een bad in de Fontein der Jeugd een mooie prinses.¹⁴⁷

In Afb. 6 is op de voorgrond de zwaar in de kleren gestoken jongeman te zien die door de vrouwen wordt benaderd en in de val gelokt. Achter hem staat de toekomstige dader met haar knots in de aanslag, net vóór de fatale klap.¹⁴⁸ Een opgewonden trio van volledig naakte, voluptueuze vrouwen houdt de jongeman aan de praat. Op de achtergrond kijkt een groep indianen belangstellend toe. Onder vertoon van zijn/haar blote billen en achterste kruipt één van hen de grot in.

Op compositorisch vlak is de illustrator waarschijnlijk beïnvloed door contemporaine schilderijen met *Het oordeel van Paris* als onderwerp, bijvoorbeeld van Lucas Cranach (1472 - 1553) (Ill. 18). De achterliggende bedoeling is hier natuurlijk diametraal tegengesteld aan de uitbeelding van de vrouwelijke schoonheid der drie gratiën.¹⁴⁹

4.4.3.2 *De verleidelijke vrouwen van Amerika*

Een andere prent uit *Disz buhlin saget* beeldt de scène net vóór de moordaanslag in de vorige houtsnede af (Afb. 7). De jongeman snelt vooruit en zijn twee kompanen schudden fronsend het hoofd: hoe kan hij zo roekeloos zijn deze beruchte, onhandelbare kannibalen alleen

---

¹⁴⁶ Colin, "The Wild Man", 16-18.

¹⁴⁷ Colin, "The Wild Man", 18.

¹⁴⁸ Zoals Samson in Rechters 15: 16 zei: "Met de kinnebak van een ezel,/zomaar een ezel,/met de kinnebak van een ezel/sloeg ik duizend man dood."

¹⁴⁹ Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 157-158.

tegemeet te treden! Dit vignet visualiseert het drama van de ontmoeting tussen twee totaal verschillende culturen: enerzijds de Europese (gekleed, ‘beschaafd’, ‘nobel’ en christelijk), anderzijds de Amerikaanse (naakt, ‘wild’, ‘laaghartig’ en kannibalistisch). De enthousiaste jongeman centraal in de afbeelding draagt in de ene hand een schaal met daarop een kruisteken gegraveerd, in de andere een net geplukte bloem. Van de twee bange vrouwen recht tegenover hem heeft de ene een zak om de hals hangen (waarschijnlijk met een gruwelijke inhoud), de andere houdt vermoedelijk het been van een mensenarm in de linkerhand.¹⁵⁰

4.4.3.3 Schaamteloze Amerikaanse gewoonten

Een derde prent uit deze publicatie (Afb. 8) beeldt alleen indianen af. Op de voorgrond zit een moeder die haar wriemelend kind vasthoudt, naast haar maakt een man pijlen aan voor zijn boog. Achter dit duo staart een andere man melancholisch voor zich uit. Deze compositie in een (hier maligne, infernale) driehoek brengt de Madonna-schilderijen van Botticelli (1445 - 1510), Da Vinci (1452 - 1514) of Michelangelo (1475 - 1564) in herinnering. Rechts staat een vierde indiaan met de penis in de hand te urineren. Op de achtergrond is de obligate slager-kannibaal aan het werk tussen twee uit planken vervaardigde ‘iglo’s’¹⁵¹: De man hakt heftig succulente sneetjes van een mensenarm of -been. Van het hele gezelschap kan alleen de plassende man kan tot Vespucci’s tekst worden herleid. Volgens hem zijn de indianen:

[...] boosaardig, en ze zijn vooral schaamteloos tijdens het wateren. Ik beweer dit omdat ze het deden [namelijk plassen] terwijl ze met ons praatten, en nog wel zonder hun rug naar ons te keren. Ze waren ook helemaal niet gegeneerd bij het tentoonspreiden van dergelijke obsceniteit; integendeel, niemand van hen toonde ook maar enige schaamte of gêne [eigen toevoeging en vertaling].¹⁵²

In Afb. 6, 7 en 8 golft het haar uitbundig, zowel ter aanduiding van een soort mystieke bries als van nakende gewelddadige actie. De iconografische trope van het golvende haar verwijst naar de stilistische canon uiteengezet door Leon Battista Alberti (1404 - 1472) in *De pictura* (1435); onder andere Botticelli zal die in de praktijk omzetten. De uitbeelding van menselijke beweging als uitdrukking van de ziel is hier het vehikel voor het overbrengen van *pathos*. De lucht die de

---

¹⁵⁰ Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 159-160.

¹⁵¹ Niet met de historische werkelijkheid overeenstemmende anomalieën.

¹⁵² Moffitt en Sebastián, *O Brave New People*, 161-162.

haren doet bewegen is in dit geval echter niet gewoon lucht; ze is *aria*, een bovennatuurlijke substantie door een buitengewone gebeurtenis teweeggebracht. In dit geval betreft het de ontmoeting met het onbekende. De delicate golving van de kannibalenharen in de bries drukt dit poëtisch uit.

Verder is het concept van *aria* zo nauw verweven met de lichaamsbewegingen van afgebeelde figuren dat het als “het subtiele symptoom van de bewegingen van de *anima*” wordt gezien. Door deze Nieuwe Wereld-prenten waaien twee verschillende soorten wind: de ene verheft de schoonheid van het naakte vrouwenlichaam tot het rijk van de metafysica, de andere kondigt het nakende neerknuppelen en de kannibalisatie van het Europese lichaam aan. De *anima* van de indianen is dubbelzinnig: hun waiende haren bevestigen hun ambigue natuur, ze zijn tegelijkertijd paradijselijke onschuldigen en woeste wilden.¹⁵³

---

¹⁵³ Nasheli Jiménez del Val, “Seeing Cannibals: European Colonial Discourses on the Latin American Other” (onuitgeg. doctoraats thesis, UMI, 2013), 117, laatste toegang 12 mei 2016, <http://orca.cf.ac.uk/55851/1/U584386.pdf>.

5 De kannibaal en de protestanten

5.1 Hans Staden: het rituele kannibalisme als antithese van het superieure lutheranisme

In de gebieden die later tot Duitsland zullen worden verenigd bestaat een levendige interesse voor berichten over de pas ontdekte gebieden. Vooral de Braziliaanse kannibalen kunnen op grote belangstelling rekenen. Dankzij de drukke handelsbetrekkingen met Italië en het sterk ontwikkelde drukkerijwezen, worden de ‘Duitse’ lezers overstelpt met een ware zondvloed van teksten over de sensationele ontdekkingen in het westen.¹⁵⁴

Hier komt in 1557 de *Warhaftige Historia* van Hans Staden (circa 1525 - circa 1579) op de markt, het uiterst persoonlijke en intense verslag van zijn verblijf onder de Braziliaanse kannibalen.

5.1.1 Leven

Hans Staden (circa 1525 - circa 1579) is een lutheraan, afkomstig uit Homburg in het ‘Duitse’ Hessen. Wanneer hij in 1547 voor zijn eerste reis naar Brazilië inscheept, heeft hij de vuurdoop al doorstaan. Na zijn (vermoedelijke) deelname aan de Schmalkaldische Oorlog (1546 - 1547) nemen de Portugezen hem maar al te graag als landsknecht of scherpschutter in dienst. Onder hun vlag is hij in Brazilië betrokken bij de strijd tegen de Fransen en hun inheemse bondgenoten.

Kort na zijn terugkeer naar Europa treedt Staden opnieuw in dienst, deze keer als kanonnier op een Spaanse karveel met als reisbestemming de regio van Rio de la Plata, de huidige kuststreek van Argentinië en Uruguay.¹⁵⁵ Zijn schip zinkt echter voor de kust. De schipbreukelingen overleven twee jaar door ruilhandel met de indianen. Ze bouwen een nieuwe boot en bereiken uiteindelijk São Vicente, de dichtstbijgelegen Portugese nederzetting. Daar krijgt Staden een tweejarig contract om een kleine post op het eiland Santo Amaro te verdedigen, recht tegenover het fort Brikioka in São Vicente. Hij bouwt er een stenen huis versterkt met kanonnen. In

---

¹⁵⁴ Astrid Wendt, *Kannibalismus in Brasilien: Eine Analyse europäischer Reiseberichte und Amerika-Darstellungen für die Zeit zwischen 1500 und 1654* (Frankfurt am Main, Bern, New York en Parijs: Peter Lang, 1989), 73.

¹⁵⁵ Wendt, *Kannibalismus in Brasilien*, 74.

december 1553 nemen de Tupinambá¹⁵⁶, de Braziliaanse bondgenoten van de Fransen, hem echter gevangen. Ze brengen hem over naar het noordelijker gelegen dorp Uwattibi. Aangezien een Portugees de vader van de indiaan die hem heeft gevangengenomen heeft vermoord, is wraak volgens de Tupinambá de enig mogelijke respons hierop. Staden, die voor een Portugees wordt aangezien, wacht onontkoombaar de rituele dood, waarna zijn lichaam zal worden verorberd. Na negen maanden gevangenschap, voortdurend met de dreiging boven het hoofd te worden opgegeten, slaagt hij er in 1554 echter in te ontsnappen door zich als vriend van de Fransen voor te doen. Hij wordt burger van Wolfhagen in Hessen en verdient (waarschijnlijk) de kost als salpeter- en zeepmaker.¹⁵⁷ In 1557 wordt de *Warhaftige Historia* gepubliceerd. Staden overlijdt in 1579.

5.1.2 De *Warhaftige Historia*

5.1.2.1 Edities

De eerste editie van de *Warhaftige Historia und Beschreibung eyner Landtschafft der wilden, nacketen, grimmigen Menschfresser Leuthen in der Newenwelt gelegen* bestaat uit honderd achtenzeventig folio's. Ze bevat vijfenvijftig illustraties¹⁵⁸ en een kaart (Ill. 19). Andres Kolben brengt de uitgave op 2 maart 1557 in Marburg op de markt. De tweede druk door Kolben in hetzelfde jaar laat echter de kaart die de verschillende Braziliaanse indianenstammen lokaliseert achterwege. Nog in 1557 verschijnt in Frankfurt een andere editie, eveneens met twee drukken, die de originele houtsneden, waarschijnlijk tot stand gekomen onder de supervisie van Staden, door totaal irrelevante afbeeldingen van Turkije en de Levant vervangt. Ook de kaart komt er niet meer in voor.¹⁵⁹

---

¹⁵⁶ De Tupinambá, Stadens gijzelnemers, zijn bondgenoten van de Fransen; de Tupinikin, hun aartsvijanden, hangen de Portugezen aan.

¹⁵⁷ Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 76-78.

¹⁵⁸ Drie van de houtsneden in Deel I (namelijk nrs. 17, 18 en 30) worden hergebruikt in Deel II (respectievelijk als nrs. 44, 45 en 39), terwijl er één is die drie keer voorkomt in Deel I (namelijk als nr. 4, 9 en 33), zodat er eigenlijk maar vijftig verschillende houtsneden zijn. De afbeeldingen van de opossum (55a) en de armadillo (55b) worden met één houtblok gedrukt. In feite zijn er dus eenenvijftig verschillende beelden. Hans Staden, *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*, uitg. en vert. Neil L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 152 (voetnoot 1).

¹⁵⁹ Staden, *Hans Staden's True History*, XV.

Het werk wordt een enorm succes: tussen 1558 en 1736 zien meer dan zeventig uitgaven in het Duits en het Nederlands het licht. In katholieke landen zoals Spanje en Portugal verschijnt het echter pas in de negentiende eeuw. Dit is ook zo voor de Franse en de Engelse versie.¹⁶⁰

5.1.2.2 Afbeeldingen van kannibalisme in de *Warhaftige Historia*

Na de berichten van Vespucci is deze publicatie de eerste wijdverspreide en meest gedetailleerde bron over de kannibalistische gewoonten van de Braziliaanse kustbewoners.

De tekst bestaat uit twee delen: de *Historia* (I) en de *Beschreibung* (II), beide in verschillende hoofdstukken onderverdeeld. Deel I vertelt het verloop van de gebeurtenissen, deel II bevat etnografische gegevens over de Tupinambá: hun uiterlijk, werktuigen, verloving, huwelijk, jacht en visvangst, lichaamsversiering, sociale orde, wereldbeeld en religie.

Verspreid over de twee delen legt Staden gedetailleerd uit hoe de ceremonie als een ritueel met strikte voorschriften verloopt. Tot in de finesses brengt de ex-kanonnier verslag uit over de gevangenneming van het slachtoffer, zijn ontvangst in het dorp, de voorbereiding van het offer, de feitelijke doding en de consumptie van het mensenvlees erna.¹⁶¹ Het gaat hier niet langer om een anarchistische bezigheid met ordeloos geëtaleerde ledematen op verkoopstalletjes in de trant van Vespucci, maar om een ritueel met strikte voorschriften, een georganiseerd en sociaal verklaarbaar gedrag.¹⁶² Staden geeft wel een accurate beschrijving van de hele ceremonie maar heeft als vroegmoderne westerling de kern van het hele gebeuren niet gevat. Kon het ook anders?

Van de vijfenvijftig afbeeldingen in de *Warhaftige Historia* alluderen er negen¹⁶³ rechtstreeks op de bereiding of de consumptie van mensenvlees.

Vijf van deze negen staan los van het ritueel. Ze worden hier buiten beschouwing gelaten. Het betreft namelijk traditionele voorstellingen van afgehakte ledematen die op *boucans* worden

---

¹⁶⁰ Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 79.

¹⁶¹ Wendt, *Kannibalismus in Brasilien*, 76.

¹⁶² Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 80-81.

¹⁶³ In Staden, *Hans Staden's True History* zijn dat de prenten 7 (I: 3), 24 (I: 39), 26 (I: 41), 28 (I: 42), 29 (I: 43) 47, 52, 53, 54 (II: 29).

gegrild.¹⁶⁴ Na de definitie van de kannibaal als *Cynocephalus* in hoofdstuk 3 en als wildeman in hoofdstuk 4 is de volgende Europese constructie waarop deze thesis inzoomt die van de kannibaal als beoefenaar van het ritueel kannibalisme.

5.1.2.3 Het Tupiritueel

Tien afbeeldingen in de *Warhaftige Historia*¹⁶⁵ brengen het eigenlijke ritueel in beeld. Staden zet in I: 21, I: 23 maar hoofdzakelijk in II: 29 nauwgezet het precieze en klinische verloop ervan uiteen.

Na zijn gevangenneming op het eiland Santo Amaro nadert Staden met zijn gijzelnemers het dorp Uwattibi. Eerst moet hij tot de op het land werkende vrouwen in hun eigen taal roepen: “Ik, jullie voedsel, ben op komst.” Zodra hij de palissade rond de nederzetting binnenstapt, lopen de dorpsvrouwen in zijn richting: ze slaan de gevangene met hun vuisten en trekken aan zijn baard. Ze zeggen: “Met deze slag neem ik wraak op u voor mijn vriend, die werd gedood door hen bij wie je verbleef.” In de hut moet het slachtoffer in een *Inni* (hangmat) gaan liggen, waar de vrouwen op dezelfde manier verdergaan. Bovendien bedreigen ze hem door te tonen hoe ze hem willen opeten.¹⁶⁶ Ook de kinderen slaan hem¹⁶⁷ (Afb. 9).

Dan smukken de vrouwen de gevangene op: ze tooien hem met grijze veren, scheren zijn wenkbrauwen af, dansen om hen heen¹⁶⁸ (Afb. 10) en binden hem vast zodat hij niet kan ontsnappen. Hij krijgt een vrouw die hem verzorgt en seksuele betrekkingen met hem heeft. Ze geven de gevangene goed te eten en houden hem een tijd.¹⁶⁹

Wanneer voor de gevangene de tijd om te sterven is aangebroken, bereiden ze alles goed voor: ze vervaardigen vele vaten, die ze gebruiken om er drank in te maken, en ze zetten talrijke speciale potten op het vuur, waarin ze de dingen klaarmaken om hem (de gevangene) te beschilderen. Ze maken kwastjes, die ze bevestigen aan de knots, *Iwera Pemme*, waarmee ze

---

¹⁶⁴ Staden, *Hans Staden's True History*, 28 (prent nr. 7) (I: 3), 80 (prent nr. 24) (I: 39), 85 (prent nr. 26) (I: 41), 88 (prent nr. 28) (I: 42) en 90 (prent nr. 29) (I: 43).

¹⁶⁵ Staden, *Hans Staden's True History*, 130 (prent nr. 44), 130 (prent nr. 45), 133 (prenten nr. 47 en 48), 134 (prenten nr. 49 en 50), 135 (prenten nr. 51, en 52) en 136 (prenten nr. 53 en 54). Ze komen allemaal uit II:29. De prenten nr. 44 en 45 zijn herhalingen van respectievelijk nr. 17 en 18.

¹⁶⁶ Staden, *Hans Staden's True History*, 54-55 (I: 21).

¹⁶⁷ Staden, *Hans Staden's True History*, 129 (II: 29).

¹⁶⁸ Staden, *Hans Staden's True History*, 57-58 (I: 23).

¹⁶⁹ Staden, *Hans Staden's True History*, 129 en 131 (II: 29).

hem zullen doden; en ze vlechten ook een lange koord, *Mussurana* genoemd, om het slachtoffer mee vast te binden wanneer het zal sterven.¹⁷⁰

Wanneer alles klaar is, beslissen ze op welk tijdstip de gevangene zal sterven. Ze nodigen de ‘wilden’ van de andere dorpen uit, zodat ze allen op het afgesproken tijdstip ter plekke kunnen zijn. Een paar dagen van tevoren, vullen ze alle vaten met drank. Vooraleer de vrouwen deze drank maken, leiden ze de gevangene één of twee keer naar de (open) plaats (tussen de hutten) en ze dansen rond hem. Zodra alle gasten zijn aangekomen, heet de hoofdman van de hut hen welkom en zegt: “Help ons jullie vijand op te eten”.¹⁷¹

De dag vóór ze beginnen te drinken, binden ze de *Mussurana* om de hals van de gevangene; op dezelfde dag schilderen ze ook de *Iwera Pemme* (Ill. 20) waarmee ze hem willen doden.¹⁷² Die is meer dan een vadem lang.¹⁷³ Ze bedekken hem eerst met een stroperige vloeistof. Dan nemen ze de eierschalen van een vogel met de naam *Mackukawa*, die ze tot poeder vermalen en over de knots smeren. Daarna gaat een vrouw neerzitten die krassen in het poeder maakt. Terwijl ze aan het schilderen is, zingen de vrouwen rondom haar (Afb. 11). Als de *Iwera Pemme* eruit ziet zoals het hoort, met kwastjes en andere dingen, hangen ze hem aan een paal in een lege hut en zingen de hele nacht errond.¹⁷⁴ Ze beschilderen het gelaat van de gevangene op dezelfde manier; terwijl één van hen hem beschildert, zingen de vrouwen (Afb. 11). Wanneer ze beginnen te drinken, nemen ze de gevangene mee en converseren met hem, terwijl hij met hen meedrinkt (Afb. 12).¹⁷⁵

Eens het drinkgelag beëindigd, rusten ze de volgende dag en ze bouwen een hutje voor de gevangene op de plaats waar hij zal sterven. Daar brengt hij onder strenge bewaking de nacht door. Dan, tegen de morgen aan, een tijdje voor zonsopgang, dansen ze tot de dag aanbreekt rond de knots waarmee ze hem zullen doodslaan (Afb. 13). Daarna halen ze de gevangene uit zijn hutje, dat ze afbreken en opruimen. Vervolgens nemen ze de *Mussurana* van zijn hals,

---

¹⁷⁰ Staden, *Hans Staden's True History*, 131 (II: 29).

¹⁷¹ Staden, *Hans Staden's True History*, 131 (II: 29).

¹⁷² Staden, *Hans Staden's True History*, 131.

¹⁷³ Een vadem is een oude lengtemaat van zes voet, de afstand tussen de toppen van de middelvingers bij zijwaarts gestrekte armen.

¹⁷⁴ Staden, *Hans Staden's True History*, 131.

¹⁷⁵ Staden, *Hans Staden's True History*, 132 (II: 29).

binden die rond zijn lichaam, en trekken hard aan beide kanten. Hij staat in het midden; velen van hen houden het touw aan beide einden vast (Afb. 14).¹⁷⁶

Zo laten ze hem een tijdje staan en ze plaatsen kleine stenen naast hem, zodat hij ze naar de vrouwen kan gooien, die om hem heen lopen en ermee dreigen hem op te eten. Deze vrouwen zijn beschilderd, en, wanneer hij in stukken wordt gesneden, is het de bedoeling dat zij de eerste vier stukken nemen en ermee rond de hut lopen; de anderen vinden dit plezierig.¹⁷⁷

Wanneer (spot en dans) zijn beëindigd, maken ze op twee passen van de slaaf een vuur. Hij moet daarop letten. Hierna, komt een vrouw met de knots *Iwera Pemme* aangelopen. Om hem die te doen opmerken, wuift ze met de kwastjes in de lucht, krijst van vreugde, en loopt voorbij de gevangene.¹⁷⁸

Als dit is volbracht, neemt een man de knots vast, hij gaat vlak voor de gevangene staan, en houdt de knots vóór hem, zodat hij ernaar kijkt. Ondertussen beschilderen de uitvoerder van de terechtstelling en dertien of veertien anderen hun lichamen met grijze as. Dan begeven de beul en zijn handlangers zich naar de plaats waar de gevangene zich bevindt en de man tegenover de gevangene overhandigt hem de knots. Vervolgens neemt de leider van de hut de knots vast en hij steekt hem tussen de benen van wie de gevangene zal doodslaan. Dit is bij hen een grote eer.

Hierna neemt de uitvoerder van de executie opnieuw de knots vast en zegt (tot de gevangene): “Wel, hier ben ik. Ik zal je doden, want jouw vrienden hebben ook vele vrienden van mij gedood en opgegeten”. Hij antwoordt: “Wanneer ik dood ben, zal ik nog steeds vele vrienden hebben, die me zeker zullen wreken.” De uitvoerder slaat hem op de achterkant van het hoofd en de hersens spatten eruit. De vrouwen nemen de slaaf onmiddellijk vast en plaatsen hem boven het vuur, waar ze zijn hele huid afschrapen, zodat hij helemaal wit ziet; ze plaatsen een stuk hout in de aars om ontlasting¹⁷⁹ te voorkomen.¹⁸⁰

Wanneer de huid volledig is verwijderd, neemt een man over en hij hakt de benen boven de knieën af en de armen bij de romp. Dan komen de vier vrouwen de vier stukken ophalen en ze

---

¹⁷⁶ Staden, *Hans Staden's True History*, 132 (II: 29).

¹⁷⁷ Staden, *Hans Staden's True History*, 132 (II: 29).

¹⁷⁸ Staden, *Hans Staden's True History*, 132 (II: 29).

¹⁷⁹ Het eten van excrementen (ontlasting) wordt coprofagie genoemd. Het komt over de hele wereld zowel bij dieren als mensen voor.

¹⁸⁰ Staden, *Hans Staden's True History*, 132 en 137 (II: 29).

lopen ermee rond de hutten, en gillen luid van vreugde. Hierna, scheiden ze (de mannen) de achterzijde, inclusief het achterwerk, van de voorzijde en ze verdelen de achterkant onder elkaar (Afb. 15).¹⁸¹

De vrouwen houden de ingewanden, brengen ze zachtjes aan de kook en maken er een soort brij van, *Mingau* genoemd. Zij (Afb. 16, bovenaan in de afbeelding) en de kinderen drinken deze soep en verorberen de ingewanden (Afb. 17, onderaan in de afbeelding). Ze eten ook het vlees van het hoofd op. De hersenen, de tong, en al wat verder nog eetbaar is, wordt door de jongeren opgepeuzeld (Afb. 18).¹⁸²

Wanneer dit alles achter de rug is, keert iedereen terug naar huis, en elk neemt zijn stuk (vlees) mee. De beul geeft zichzelf een andere naam. De hoofdman van de hut brengt met de tand van een wild dier een kras in de bovenarm van de uitvoerder aan. Wanneer de wonde is genezen, blijft het litteken merkbaar; dit is het (ere)teken dat aan deze daad is verbonden. De beul moet nu de hele dag in zijn hangmat slapen. Ze geven hem wel een kleine boog en pijl, zodat hij zijn tijd kan doorbrengen met het schieten naar (een doel gemaakt van) was. Dit gebeurt om te voorkomen dat zijn armen door de schok van de slachting beginnen te verzwakken.¹⁸³

5.1.2.4 De betekenis van het rituele kannibalisme

5.1.2.4.1 Voor de Tupi

Hans Staden rapporteert over de Tupinambá uit de streek rond Rio de Janeiro. Het zijn woeste krijgers die - uit wraak tegenover hun vijanden en om prestige te verwerven - raids op vijandige dorpen uitvoeren. Ze nemen de gevangenen mee om hen na verloop van tijd op te eten.

De Tupinambá verorberen iedereen die in hun handen valt. Het favoriete slachtoffer is een volwassen man met enige status. Als de overval met succes wordt afgerond, snijden ze ter plekke het hoofd en de genitaliën van de gesneuvelde vijand(en) af; gevangenen voeren ze mee naar hun dorp. De mannen worden al na enkele dagen geëxecuteerd. De vrouwen kunnen nog

---

¹⁸¹ Staden, *Hans Staden's True History*, 137 (II: 29).

¹⁸² Staden, *Hans Staden's True History*, 137 (II: 29).

¹⁸³ Staden, *Hans Staden's True History*, 137 (II: 29).

jaren als echtgenote of concubine in leven blijven maar ondergaan uiteindelijk hetzelfde lot, net zoals de kinderen die ze op het ogenblik hun vangenneming al hebben.

De offers dienen om recent door de vijand beledigde of gedode stamleden te wreken of om de geest van een voorouder die wraak eist voldoening te schenken.¹⁸⁴ Volgens Alfred Métraux is dit verlangen naar wraak verbonden met de hoop dat het vlees van de vijand meer kracht brengt en de menseneter tot een fysiek en moreel sterk wezen maakt. De Braziliaanse socioloog Florestan Fernandes ziet het ritueel als een religieuze handeling, een offer met de bedoeling de geest van een opgegeten gevangene tot rust te brengen. Het gaat in dit geval niet om het zich toe-eigenen van de energie maar van de substantie van de overledene.¹⁸⁵

5.1.2.3.2 Voor de vroegmoderne Europese samenleving

Een omhulsel te zijn voor de ziel: dat is tot de vijftiende eeuw in het westen het dominante model voor het begrip van de relatie tussen lichaam en ziel. De ziel verleent betekenis aan de loutere materialiteit van het lichaam, ze is de essentie, de *anima*, de denkende entiteit ervan. Aangezien de ziel voortdurend aan het aardse bestaan in het lichaam wil ontsnappen, zijn beide entiteiten in een constant gevecht met elkaar verwickeld. Dit conflict is terug te voeren tot Plato (427 - 347) die deze dualistische strijd in zijn *Phaedo* beschrijft.

Bovendien wordt het menselijk lichaam gezien als een microkosmos die volledig met de macrokosmos in overeenstemming is. Zowel de interieure als de exterieure wereld - lichaam en universum - zijn afspiegelingen van Gods deskundigheid. Verenigd in een gemeenschappelijke band van imitatie, vindt iedere component in het andere compartiment zijn analoge equivalent.

Deze sacrale natuur van het menselijk lichaam komt ten tijde van de ontdekkingsreizen echter op allerlei manieren onder druk te staan.

De opkomende anatomische wetenschap behaalt zijn eerste successen: Vesalius (1514 - 1564) publiceert in 1543 zijn *De Humani Corporis Fabrica*, Eustachius (circa 1500 - 1574) brengt het menselijk oor in kaart, Fallopius (1523 - 1562) de vrouwelijke voortplantingsorganen. Realdus Columbus (1516 - 1559) en Fabricius van Aquapendente (1537 - 1619) onderzoeken

---

¹⁸⁴ Lewis Petrinovich, *The Cannibal Within* (New York: Aldin de Gruyter, 2000), 126-127.

¹⁸⁵ Vangroenweghe, *Kannibalisme en mensenoffers*, 92.

het zenuwstelsel. Het menselijk lichaam lijkt wel een onontdekt land: voor de exploratie ervan zijn vaardigheden nodig vergelijkbaar met die van de ontdekkingsreizen. Zoals de ontdekkingsreizigers plaatsnamen op hun landkaarten noteren, zo brengen de anatomen vaktermen aan op hun anatomische tekeningen (Ill. 21). Door eigen observatie verwijst de ontdekkingsreiziger de klassieke aardrijkskundige theorieën naar de prullenmand, de anatoom haalt het klassieke model van Galenus (131 - tussen 201 en 216) onderuit: ook hij *ziet* met eigen ogen de binnenkant van het menselijk lichaam. De anatoom wordt als het ware de onverschrokken ontdekkingsreiziger van het menselijk lichaam. Het lichaam wordt een Amerika.¹⁸⁶

Om die reden is de inleiding van de anatoom en geograaf Johannes Dryander (1500 - 1560)¹⁸⁷ bij de *Warhaftige Historia* zo belangrijk. In zijn geïllustreerde medische publicaties toont hij immers grote interesse voor het menselijk lichaam: hij tekent als één van de eersten anatomische illustraties volgens zijn eigen dissecties. Dezelfde belangstelling blijkt ook uit de houtsneden in het werk van Staden. Gedragmatig doen de antropofage offers inderdaad aan anatomische dissecties denken (Afb. 15). Dergelijke houtsneden zouden zonder de vorderingen op het gebied van de anatomie zeker niet tot stand zijn gekomen.

Op aardrijkskundig gebied is Dryander dan weer vooral bezig met het berekenen van de afstanden tussen verschillende plaatsen. Zo is ook Staden er steeds om bekommerd zijn ervaringen precies in tijd en ruimte te situeren. De beschrijvende accuratesse van de *Wahrhaftige Historia* zonder twijfel in deze context worden gezien.¹⁸⁸

Religieus gezien levert het Tupikannibalisme dan weer directe en dramatische vergelijkingspunten op voor een theologisch dispuut over de natuur van de christelijke eucharistie: "Dit is Mijn lichaam en bloed. Doe dit tot Mijn gedachtenis." Hoe moeten deze woorden van Jezus Christus juist worden geïnterpreteerd?

Volgens de katholieke orthodoxie veranderen tijdens de eucharistieviering het brood en de wijn in het vlees en bloed van Christus. De term transsubstantiatie wordt voor het eerst in de dertiende eeuw gebruikt op het Vierde Lateraans Concilie. Bij de transsubstantiatie bestaat een

---

¹⁸⁶ Jonathan Sawday, *The Body Emblazoned. Dissection and the Human Body in Renaissance Culture* (Londen en New York: Routledge, 1995), 16-26.

¹⁸⁷ Dryander wordt in 1535 in Marburg professor aan de eerste protestantse universiteit. In 1535, 1536, 1539 en 1558 voert hij publieke dissecties uit.

¹⁸⁸ Staden, *Hans Staden's True History*, LXIII en 155-156 (voetnoot 18).

onderscheid tussen de zelfstandigheid (of de substantie) die wél verandert en de verschijningsvorm (of het accident) die/dat niet verandert. Er is dus geen transmateralisatie.

Protestantse polemisten kunnen echter nauwelijks over de transsubstantiatie schrijven zonder de eucharistie nadrukkelijk als een theofage ceremonie voor te stellen waarbij het vleeselijk lichaam van Christus eerst tussen de tanden wordt gekauwd en vermalen, vervolgens in de ingewanden verteerd en ten slotte via de stoelgang weer afgescheiden. Een favoriete satirische strategie is de Werkelijke Aanwezigheid van Christus in zijn letterlijkheid tot het uiterste door te drijven via de voorstelling van de misviering als een kannibalistisch banket. Hierin fragmenteert de slager-priester dan het lichaam van Christus, waarna hij stukken nog bloedend vlees onder de congregatie verdeelt.

In de middeleeuwen blijft het spookbeeld van het kannibalisme trouwens permanent zijn schaduw afwerpen op de christelijke rite van de communie. Deze schim komt occasioneel naar boven in verhalen over eucharistische mirakels die het concept van de Reële Aanwezigheid tegenover sceptici en outcasts moeten affirmeren. Zo wil bij een scepticus de hostie in zijn mond wel eens in vlees veranderen of wordt een jood die een ontvreemde hostie een dolksteek wil toebrengen bedolven onder een stortvloed van bloed. In dit geval wordt de potentiële dreiging van kannibalisme wijselijk afgewenteld op een verschoppeling, de Ander, of het nu een jood of een 'heks' is.¹⁸⁹

De protestanten laten hoe dan ook de kans niet liggen om de transsubstantiatie met de goorste aspecten van het rituele kannibalisme te vergelijken. Ook bij de Tupi's vindt namelijk - door participatie aan een antropofaag ritueel - een ontologische transformatie plaats die de deelnemers in jaguar-achtige exofagen transformeert. In de *Warhaftige Historia* zegt Staden over Konyan Bebe, de legendarische leider van de Tupinambá, immers:

Dezelfde Konyan Bebe had een grote mand vol mensenvlees voor zich staan. Hij was een been aan het opeten en hield het voor mijn mond. Ik zei [tegen hem]: een onzinnig dier eet nauwelijks zijn gelijke op; moet de ene mens dan de andere opeten? Hij deed een beet, en zei: *Jau ware*

---

¹⁸⁹ Margaret E. Owens, *Stages of Dismemberment. The Fragmented Body in Late Medieval and Early Modern Drama* (Newark: University of Delaware Press, 2005), 209-209.

sche. Ik ben een tijger [jaguar]; het smaakt goed. Daarmee liet ik hem achter. [eigen toevoeging en vertaling].¹⁹⁰

Volgens Lee Palmer Wandel leidt het conflict rond de eucharistie tot een algemene destabilisatie van het intellectuele landschap in de zestiende eeuw.¹⁹¹ Ook de idee dat alleen priesters de transformatie van brood en wijn mystiek kunnen realiseren én de opvatting dat dit hun enige en essentiële rol is dragen bij tot een algemene malaise. Bovendien leidt de steeds toenemende identificatie van de priester met de eucharistie¹⁹² tot de stelselmatige uitsluiting van leken bij de misviering, dit in directe tegenstelling tot de sterke gemeenschapsparticipatie in het Tupikannibalisme.

De relevantie van de Amerikaanse kannibalen in dit debat is natuurlijk alleen polemisch, de protestanten gebruiken hen enkel om de grenzen van hun intellectueel territorium duidelijk af te bakenen tegenover de katholieken.

Ook op politiek gebied verstoort het Tupikannibalisme de Europese orde: zowel commentatoren als illustratoren beklemtonen herhaaldelijk de participatie van de hele gemeenschap in de terechtstelling. De vroegmoderne mens is niet zozeer door de wreedheid van de executie gechoqueerd als wel door het feit dat vrouwen en kinderen aan de figuurlijke en letterlijke incorporatie van het slachtoffer deelnemen. Ook in Europa wordt bij de verminking en executie van misdadigers en ketters spectaculair geweld gebruikt, alleen is het hier de staat en niet de hele gemeenschap die over ex- of inclusie beslist.

Daarnaast betekent de prominente rol van vrouwen in het Tupi-ritueel op het gebied van gender de totale omkering van de traditionele Europese rolpatronen.¹⁹³

5.1.2.3.3 Voor Hans Staden

Voor Staden is de voortdurende dreiging van het antropofage offer, naast oorlog, schipbreuk, ziekte en zelfs verwonding door een gewerschot maar één van de vele andere fysieke gevaren

---

¹⁹⁰ Staden, *Hans Staden's True History*, XXXIX en 91 (I:43).

¹⁹¹ Lee Palmer Wandel, *A Companion to The Eucharist in the Reformation: Incarnation and Liturgy* (Cambridge en New York: Cambridge University Press, 2006), 71.

¹⁹² Vanaf 700 n.Chr. en openlijk geconfirmeerd in 1215.

¹⁹³ Staden, *Hans Staden's True History*, LXVI-LXVIII.

waarmee hij te kampen heeft. In feite is hij veel dieper door de verraderlijke houding van de Fransman Karwattuware geschokt dan door de onvermijdelijkheid van het kannibalisme zelf.¹⁹⁴

Zijn verhaal moet eerder worden gezien als een persoonlijke geloofsgetuigenis in het verlengde van de directe getuigenis op basis van de Heilige Schrift waarop de protestantse theologie zozeer de klemtoon legt. In deze belangrijke vorm van propaganda is het ooggetuige-zijn cruciaal voor het aantonen van de ‘waarheid’ van de boodschap. Stadens lange baard, het kruis op zijn borst en zijn initialen ‘HS’ markeren hem visueel tussen de Tupi’s. Zijn voortdurende aanwezigheid in de mensenmassa’s wijst op zijn status als ooggetuige.

Het feit dat Staden het kannibalisme het hoofd biedt dankzij zijn geloof in een God die actief in de wereld ingrijpt moet de superioriteit van het lutheranisme aantonen. Hij ziet het kannibalisme dus als een spirituele beproeving die hij dankzij zijn directe relatie met God te boven komt.¹⁹⁵ Met andere woorden, het echte onderwerp van de *Warhaftige Historia* is niet het kannibalisme maar het lutheraanse geloof in een God die daadwerkelijk verlossing schenkt aan wie in Hem gelooft. Andermaal staat de kannibaal dus in dienst van Europese preoccupaties.

5.2 Theodor de Bry: de kannibaal als belichaming van het verval

5.2.1 De *Grands Voyages*

In 1493 schetst het *Liber Chronicarum* (de *Kroniek van Neurenberg*) van Hartmann Schedel een breed visueel en narratief beeld van de precolumbiaanse wereld, iets minder dan honderd jaar later doet de familie de Bry hetzelfde voor de postcolumbiaanse *orbis* in hun twee veelvuldig herdrukte reeksen reisverslagen *India Occidentalis* (*Grands Voyages*: over Amerika en Oceanië) en *India Orientalis* (*Petits Voyages*: over Indië, Japan, China en soms Afrika). Tussen 1590 en 1634 verschijnen dertig rijkelijk met kopergravures geïllustreerde volumes, eerst onder toezicht van Theodor de Bry (1528 - 1598), daarna van zijn zonen Johann Theodor

---

¹⁹⁴ Staden beweert een Fransman te zijn. In dat geval is hij dus geen vijand maar een vriend van de Tupinambá en dus moeten ze hem niet doden. Wanneer de Tupinambá proberen te achterhalen of dit inderdaad waar is, wijst de Fransman Staden als Portugees aan met de bedoeling hem zo de dood in te drijven. Staden, *Hans Staden's True History*, 60-61 (I:26).

¹⁹⁵ Staden, *Hans Staden's True History*, XXI en LXXII.

(1561 - 1623) en Johann Israel (1565 - 1609), en ten slotte van Matthäus Merian (1593 - 1650), hun opvolger.¹⁹⁶

Omwille van zijn protestantse sympathieën moet goudsmid, graficus en illustrator Theodor de Bry in 1570 van Luik, dat onder de heerschappij van het katholieke Spanje staat, naar Straatsburg verhuizen, één van de grote centra van de protestantse boekdrukkunst. Uiteindelijk vestigt hij zich in 1592 als zelfstandig uitgever in Frankfurt, waar hij de eerste zes volumes van zijn *Grands Voyages* op de markt brengt. In 1611 neemt Johann Israel de leiding van het bedrijf over: in 1599 geeft hij deel 7 en 8 uit en in 1602 deel 9. Johann Theodor publiceert in 1619 de volgende drie delen. Na zijn dood neemt schoonzoon Matthäus Merian de zaak over: hij verzorgt de uitgaven van de laatste drie vier delen.¹⁹⁷

5.2.2 Deel drie van de *Grands Voyages*

In dit deel gebruikt Theodor de Bry de houtsneden van Hans Stadens *Warhaftige Historia*¹⁹⁸ als vertrekpunt en inspiratiebron voor zijn evocatie van het Tupinambákannibalisme. De indianen worden erin afgeschilderd als agressieve, bloeddorstige beoefenaars van ritueel kannibalisme.

Aan de hand van vier afbeeldingen in dit segment van de *Grands Voyages* (Afb. 19, 20, 21 en 22) is het mogelijk inzicht te verwerven in het conceptuele model dat de grafische portrettering van de Tupinambárituelen aanstuurt. Voor de West-Europeaan is kannibalisme het taboe bij uitstek en het kenmerk *par excellence* van verwildering en barbarij, een misdaad die naar het domein van de duivelse afwijkingen is verbannen. De zestiende-eeuwse protestanten beschouwen het als de motor van een regressief proces dat regelrecht ingaat tegen de orde van het universum en tot de onafwendbare destructie ervan leidt.

5.2.2.1 De theorie van het natuurlijke verval

Niet toevallig opent de hele collectie in deel 1 met een afbeelding van zowel de zondeval van Adam en Eva als de dieren die na de zondvloed de Ark van Noach verlaten om zich over de

---

¹⁹⁶ Bucher, *Icon and Conquest*, 3-5.

¹⁹⁷ Bucher, *Icon and Conquest*, 8.

¹⁹⁸ De laatste vier gravures van deel drie zijn door *Histoire d'un voyage faict en la terre du Brésil* van Jean de Léry geïnspireerd.

wereld verspreiden (Ill. 22). Op die manier incorporeert de Bry de Amerindianen in de monogenetische theorie, het Bijbelse schema van de gemeenschappelijke oorsprong van de mens. Zo kan hij ook het bestaan van culturele diversiteit verklaren.

De indiaan in de *Grand Voyages* stamt van Adam af. Hij is een menselijk wezen, heeft een ziel en kan dus worden bekeerd. Maar hij is ook een afstammeling van de zwerver Ham, één van Noachs zonen en de vermeende voorvader van de Aziatische volkeren en de Saracenen. Dit houdt voor de indiaan een bijkomende vloek in: Ham is door Noach vervloekt en moet voor altijd zwerven want hij heeft zijn vader in dronken toestand naakt zien liggen. Zijn broers Sem en Jafet daarentegen hebben hem met hun mantel bedekt. Zij zijn de voorvaders van respectievelijk de Afrikanen en de Europeanen.

Voor Theodor de Bry vormt de grote afstand waarop de Hamitische Amerindiaan zich tijdens zijn zwerftochten van Europa heeft verwijderd de verklaring voor zijn laag cultureel niveau, zijn afgoderij en zijn onwetendheid over de god van de christenen. Maar niet alleen de geografische afstand, ook de van generatie op generatie voortschrijdende tijd heeft volgens hem een proces van verval in gang gezet waardoor de indiaan zich steeds verder van de ‘bron van waarheid’ heeft verwijderd. Deze idee van neergang en verwording is in de renaissance even dominant als het vooruitgangdenken in de eenentwintigste eeuw.¹⁹⁹

Afb. 22 stelt mannen, vrouwen en kinderen voor, geschaard rond een *boucan* waarop mensenvlees ligt te roosteren.

Van de vier links in de gravure afgebeelde vrouwen is de voorste jong, de andere drie zijn oud: als gevolg van hun gevorderde leeftijd is hun fysieke charme verdwenen.

De jonge vrouw heeft om zo te zeggen het lichaam en het profiel van een standbeeld, de borsten zijn stevig, het haar golft soepel van het voorhoofd naar de rug. In haar oorlel draagt ze een schelp, terwijl parels haar hals en polsen versieren. Ze bijt in een mensenarm.

De drie oude vrouwen daarentegen hebben hangborsten, een gerimpeld voorhoofd en haar in een middenscheiding dat in vettige slierten langs het hoofd hangt. Ze dragen geen enkel sieraad.

---

¹⁹⁹ Bucher, *Icon and Conquest*, 53-54.

Alle drie likken ze gretig het vet en het bloed van hun vingers af. Één van hen heeft een mensenbeen in de hand.

De drie oude Tupinambávrouwen drukken op drie manieren de neergang uit van een staat van perfectie naar een toestand van verrotting en verval.

In de eerste plaats stellen ze de lichamelijke slijtage voor als gevolg van het natuurlijke proces van veroudering: deze teruggang manifesteert zich in de evolutie van stevige borsten en glad voorhoofd naar hangborsten en gerimpeld voorhoofd.

Daarnaast springt ook de tegenstelling tussen twee types van gulzigheid in het oog: enerzijds zijn er de ‘wolf-vrouwen’ (de eters van geroosterde menselijke ledematen), anderzijds de ‘vampier-vrouwen’ die de sappen - met name het bloed en het gesmolten vet die uit het vlees vloeien - verorberen.

De verschillende gradaties van vleesbereiding kunnen in een driehoek, zoals hierna in figuur 1 afgebeeld, worden voorgesteld. De bovenste hoek stelt de categorie ‘rauw’ vlees voor, de linkerbenedenhoek ‘op vuur bereid’ en de rechterbenedenhoek ‘verrot’ vlees. ‘Gegrild’ (‘geroosterd’) vlees leunt zeer dicht aan bij de categorie ‘rauw’ en bevindt zich aan de linkerbovenzijde van de driehoek. De ‘sappen’ (het ‘bloed’ en het ermee vermengde ‘vet’), staan nog dicht bij de rauwe toestand en situeren zich aan de rechterbovenzijde.

Figuur 1

De oude vrouwen drukken dus niet alleen een natuurlijke maar ook een culturele regressie uit: van een culinaire modus dicht bij de natuur aan de ‘op vuur bereide, gegrilde’ kant zijn ze naar de bijna ‘rauwe’ zijde, die van ‘verrot’ vlees gedegradeerd.

Op het gebied van opsmuk houden ze dan weer een andere soort van culturele verwording in. Figuur 2 hieronder beeldt dit verval af. Deze keer stelt de bovenste hoek de categorie ‘naakt’ voor, de linkerbenedenhoek die van ‘gekleed’ en de rechterbenedenhoek de modus ‘monsterlijk’. Aan de linkerbovenzijde bevindt zich de ‘opgesmukte’ staat, aan de rechterbovenzijde de ‘niet-opgesmukte’ staat.

Figuur 2

De jonge vrouw is ‘naakt’ maar draagt ‘culturele’ elementen - schelpen en parels - als versiering. De oude vrouwen daarentegen beschikken niet over sieraden: ze zijn vervallen tot de meest elementaire staat, waarin de natuur zich zonder enige opmaak, in een toestand van totale verwording en verval, manifesteert.

Deze theorie van natuurlijk en cultureel verval is in de vroegmoderne tijd zo goed als algemeen aanvaard: ze dient als verklaring voor het bestaan van culturele verschillen tussen christelijke en andere volkeren.²⁰⁰

5.2.2.2 Het menselijk lichaam als een microkosmos tegengesteld aan de macrokosmos

Na de Grieks-Romeinse oudheid ziet ook het middeleeuwse Europa het menselijk lichaam nog steeds als een ‘kleine wereld’, die op microniveau sterke overeenkomsten vertoont met de kosmische orde op macroschaal.

Zo verbindt een systeem van indelingen de temporele ritmes van de natuur (tekens van de dierenriem, seizoenen, leeftijden), ruimtelijke onderverdelingen (de vier elementen en de

---

²⁰⁰ Bucher, *Icon and Conquest*, 51-54.

windrichtingen), fysische kwaliteiten (heet, koud, droog en nat) en gradaties van dichtheid (vloeibaar, gas, compact, en solide) met classificaties van de verschillende menselijke humeuren en temperamenten.

Het geloof in dit systeem is vanaf de oudheid tot de vroegmoderne tijd in de alchemie en de astrologie blijven voortleven en de classificatie, die vooral aan het neoplatonisme is ontleend, blijft ook tijdens de Reformatie erg populair. Zo bestrijden Johann Theodor de Bry en Matthäus Merian als fervente protestanten heftig iedere restant van het heidendom in het christelijk geloof. Toch publiceren ze ook heel wat alchemistische werken die op deze ‘heidense’ classificatie verderbouwen.

Volgens de gangbare rangschikking corresponderen in de harmonieuze wereld de verschillende leeftijden van de mens met diverse gradaties in dichtheid: zo komt de ‘kindertijd’ overeen met de ‘vloeibare’ en de jeugd met de ‘gasachtige’ (‘vluchtige’) toestand, terwijl de volwassenheid aan de ‘compacte’ (‘dichte’) en de ouderdom aan de ‘harde’ (‘stevige’) conditie beantwoordt.

Op vele gebieden staat de reconstitutie van de kannibalistische ‘Tupinambákeuken’ in deel drie echter diametraal tegenover dit systeem van overeenkomsten tussen micro- en macrokosmos.

Zo relateert de kindertijd in de ‘harmonische’ wereld aan de ‘vloeibare’ toestand. In Afb. 19 én 20 echter houdt het jongetje links onderaan een hoofd vast, terwijl het rechts onderaan in Afb. 22 op een hand bijt. De schedel is inderdaad ‘hard’ (‘beenachtig’) en de vingers behoren tot de ‘hardste’ (meest ‘botachtige’) van de eetbare delen van het menselijk lichaam. Andermaal worden de kannibalen dus lijnrecht tegenover de ‘normale’ wereld gepositioneerd. Maar hiermee houdt het niet op: terwijl in de ‘evenwichtige’ wereld de jeugd met de ‘gasachtige’ (‘vluchtige’) toestand overeenkomt, houden de jonge vrouwen in Afb. 20 toch allemaal ‘compacte’ mensenarmen en -benen vast. Bovendien koppelt de gangbare classificatie de volwassenheid aan de ‘compacte’ (‘dichte’) conditie. Niettemin eten de vrouwen in Afb. 21 de ‘zachte’ ingewanden op en drinken ze de ‘vloeibare’ soep. Ook de ouderdom, die in de evenwichtige wereld met de ‘harde’ (‘solide’) staat correspondeert, gaat in deel drie tegen de

vigerende indeling in: in Afb. 22 likken de oude vrouwen immers het met bloed vermengde 'vloeibare' vet van hun vingers.²⁰¹

---

²⁰¹ Bucher, *Icon and Conquest*, 54-64.

6 De kannibaal en de kinderen van Saturnus

Rond het einde van de zestiende eeuw graveert Crispijn de Passe de Oude²⁰² (circa 1564 - 1637), naar het ontwerp van de Antwerpse schilder Maarten de Vos (1532 - 1590), de ongedateerde serie *De zeven planeten*. Ze bestaat uit een titelprent, gevolgd door zeven gravures over de invloed van de planeten op aarde. In één van deze zeven, namelijk *Saturnus en zijn kinderen*, rijdt de god-planeet door de lucht in een door twee draken voortgetrokken wagen. Onderaan in de afbeelding staan indianen als mijnwerkers en kannibalen afgebeeld. Deel 6.1 gaat op de titelprent in, waarna deel 6.2 het thema ‘Saturnus en zijn kinderen’ behandelt. Vervolgens plaatst deel 6.3 het kannibalisme in de prent van Crispijn de Passe in de bredere context van hekserij, gender en de macht van vrouwen.

6.1 De titelprent van *De zeven planeten*

De basis van de theorie dat de planeten alles wat zich op aarde voordoet in een krachtige greep houden is terug te vinden bij Ptolemaeus (90 - 168). Volgens hem zijn macro- en microkosmos aan dezelfde structuur onderworpen. De planeten staan in logisch verband met al wat zich op aarde voordoet: seizoenen, elementen, planten, dieren, de lichamelijke en geestelijke gesteldheid van de mens.

De titelprent van de serie stelt de Gouden Keten van Plato voor (Ill. 23). Daarin hebben hemelse en aardse elementen hun plaats in een hiërarchie.

Door middel van kettingen is Homo, de mens, niet alleen verbonden met de vier elementen in het ovaal - Ignis (vuur), Aer (lucht), Aqua (water) en Terra (aarde) - maar ook met Animal (dieren), Arbor (bomen), Lapides en Metalla (stenen en metalen), de lager staande zaken in de hanger van de ketting. De door de planeten geleide mens kan op zijn beurt de dieren, planten en mineralen onder hem beïnvloeden.

Onmiddellijk boven hem staat Luna (de maan). Zij is de schakel tussen alle aardse zaken onder haar en de zes planeten boven haar. In ruiten geplaatste engelenkoren houden vaandels vast:

---

²⁰² Crispijn de Passe de Oude, vermoedelijk een leerling van Dirk Volkert Coornhert (1522 - 1590), heeft nauw samengewerkt met Maarten van Heemskerck (1498 - 1574) en de Antwerpse drukkerij van Hieronymus Cock (1518 - 1570). Na de val van Antwerpen richt hij in Keulen een prentuitgeverij op maar als doopsgezinde moet hij ook deze stad ontvluchten. Hij overlijdt in Utrecht.

daarop zijn van links naar rechts de overige in die tijd bekende zes planeten te zien, geordend volgens de steeds groter wordende afstand van de aarde: Mercurius, Venus, Sol (de zon), Mars, Jupiter en Saturnus. Aan weerszijden van God worden de planeten aangevuld met de Coelum Stellatum, de baan van de vaste sterren of tekens van de zodiac, en het Primum Mobile, het eerste dat beweegt. In de buitenste rand van de voorstelling wordt deze groep het tweede negental van ‘hemelingen’ genoemd: leiding gevend aan aardse zaken maar onderdanig aan de engelenkoren die de planeten op hun vaandels torsen.

De negen engelenkoren zijn het eerste negental: dat situeert zich bovenaan en bestaat uit ‘handelende’ hemelingen. Ze zijn op dezelfde manier als de planeten gerangschikt, namelijk van laag naar hoog: de Angeli (gewone engelen), Archangeli (aartsengelen), Principatus (vorstendommen), Potestates (machten), Virtutes (krachten), Dominationes (heerschappijen), Troni (tronen), Cherubijnen en Serafijnen. Sinds de *Hierarchia Caelestis* van Dionysius de Areopagiet (vijfde eeuw) vertegenwoordigen zij de gebruikelijke rangorde van hemelse krachten: de drie laagst geplaatsten als uitvoerders, de drie middelsten als priestervorsten en de drie hoogst geplaatsten als medewerkers van God.

God zelf, de schepper van dit universum, troont boven op de gouden ketting, voorzien van de spreuk “Unitas in trinitate, Trinitas in unitate veneranda”: de eenheid moet in de drie-eenheid worden vereerd, de drie-eenheid in de eenheid.

Dit ordeningsprincipe van de kosmos gaat terug tot de *Timaeus* van Plato: daarin vangt een God, die het louter goede vertegenwoordigt, vanuit een oeridee de schepping aan. Die werkt hij uit volgens een rationeel plan. De eindeloze variëteit van de wereld is er systematisch in geordend. Aristoteles (384 - 322) verfijnt deze hiërarchische ordening en Macrobius (vijfde eeuw) gebruikt voor het eerst de term ‘Gouden Keten’. Deze kosmografie komt via het neoplatonisme in de christelijke middeleeuwen terecht en blijft, ondanks de ontdekking van Copernicus (1473 - 1543), tot en met de achttiende eeuw bestaan.²⁰³

In deze ordening bewegen de planeten zich op verschillende afstanden in concentrische cirkels rond de aarde. Op verschillende momenten oefenen ze invloed uit op alle aardse organismen. Volgens de astrologie staat elke planeet in nauw verband met één of twee ‘huizen’ in de vorm

---

²⁰³ Ilja M. Veldman, “De macht van de planeten over het mensdom in prenten naar Maarten de Vos,” *Bulletin van het Rijksmuseum* 31, nr. 1 (1983): 21-24.

van de twaalf tekens van de zodiak. Zon en maan hebben elk één huis, Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus elk twee, één voor overdag en één voor 's nachts. Via deze tekens van de dierenriem valt uit te maken onder welke planeet iemand is geboren en welke eigenschappen, beroepsmogelijkheden en gezondheidsproblemen voor hem of haar in het verschiet liggen.

Voorstellingen van 'planetenkinderen' komen in de vijftiende en zestiende eeuw steeds meer voor: de planeet wordt dan, gepersonifieerd als antieke god of godin, in de wolken afgebeeld, terwijl beneden op aarde de 'kinderen' in voor hen karakteristieke bezigheden verwickeld zijn.²⁰⁴

6.2 Het thema 'Saturnus en zijn kinderen' in de vroegmoderne tijd

Tegen het einde van de zestiende eeuw is het beeld van Saturnus in een door twee draken voortgetrokken wagen al een bijna een stereotype.

De draken zijn waarschijnlijk terug te voeren op de *ouroboros*, de slang of draak die in zijn eigen staart bijt en al vanaf de vijfde eeuw met de voorstelling van de figuur van Saturnus wordt geassocieerd. Ze zijn hier echter geen teken van de circulaire tijd die zichzelf verslindt en dan weer regenerereert; eerder symboliseren ze het verschrikkelijke seksuele en fysieke geweld waarmee Saturnus zijn macht heeft afgedwongen. De staart is vermoedelijk gebaseerd op zijn formele verwantschap met de penis.

Pas vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw beginnen kunstenaars de bloederige en gewelddadige castratie van Saturnus af te beelden. Op aanraden van zijn moeder Gaia heeft Saturnus namelijk zijn vader Uranus met een sikkel gecastreerd. Hij besluit zijn eigen kinderen op te eten wanneer hem wordt voorspeld dat één van zijn zonen hem van de troon zal stoten. Jupiter²⁰⁵ overleeft echter de slachting en castreert op zijn beurt Saturnus. Naast de drakenstaart alludeert ook de zeis, het veel voorkomende vervangmiddel voor de sikkel, op de genitale verminking waarmee Saturnus zowel aan de macht is gekomen als ervan verdreven.

Een mooi voorbeeld is de houtsnede *Saturnus en zijn kinderen* van de Duitser Georg Pencz (circa 1500 - 1550) uit 1531 (Ill. 24). Bovenaan in de afbeelding verslindt Saturnus één van zijn

---

²⁰⁴ Veldman, "De macht van de planeten," 26-27.

²⁰⁵ Zeus.

kinderen. Ondertussen kijkt het andere kind hem uitdagend aan: weldra zal het zelf Saturnus castreren. De onderzijde van de prent brengt de onderdanen van de god-planeet in beeld: landbouwers, boeren die hun varkens slachten, armen, ouden van dagen, kreupelen, misdadigers en joden.

Vanaf de zestiende eeuw is het inderdaad de gewoonte niet alleen bepaalde sociale groepen, beroepen en bedrijfstakken maar ook fysionomische en psychologische types in verband te brengen met specifieke planetaire invloeden. Hieraan ligt de idee van de kosmologische sympathieën tussen de planeten, de vier elementen en de vier humeuren ten grondslag. Als de koudste, droogste en traagste van alle planeten wordt Saturnus gelinkt aan het zwaarmoedige temperament en aan melancholische, door zwarte gal veroorzaakte ziekten. Vanaf de vijftiende eeuw zetten kunstenaars vooral de sinistere eigenschappen van Saturnus in de verf. Al wie met onheil, geweld en dood wordt geassocieerd behoort voortaan tot zijn onderdanen: oneerbare beroepen, misdadigers, joden, tovenaars en heksen leven onder zijn bestuur. De god-planeet communiceert de boodschap dat beroep, fysionomie, psychologie en sociale status onderling met elkaar zijn verbonden; hij bevestigt een hele rist van sociale vooroordelen en opent nieuwe mogelijkheden voor sociale kritiek.

De notie van patriarchale macht is nauw met zijn figuur verbonden. Het huishouden onder de autoriteit van de vader is dé cruciale culturele, economische en politieke eenheid, hét instrument voor het handhaven van de sociale en morele discipline. Ook de opkomende gecentraliseerde staat is geconcipeerd naar het model van de *oikos*, de prins als de vaderlijke bestuurder van zijn onderdanen, verantwoordelijk voor hun morele en religieuze welzijn.

Het bestuur van de patriarch Saturnus is echter wanbeleid. Via kindermoord en seksuele verminking is hij aan de macht gekomen; hij vernietigt zelfs de intiemste menselijke banden, hij is een god van de andere zijde. Zijn kwaliteiten worden in zijn kinderen weerspiegeld.²⁰⁶

---

²⁰⁶ Charles Zika, "Fashioning New Worlds from Old Fathers: Reflections on Saturn, Amerindians and Witches in a Sixteenth-Century Print," in *Dangerous Liaisons. Essays in Honour of Greg Denning*, uitg. Donna Merwick (Parkville: History Department, The University of Melbourne, 1994), 254-261.

6.3 De prent *Saturnus en zijn kinderen*, gegraveerd door Crispijn de Passe

Ook hier domineert de afbeelding van de god-planeet Saturnus de voorstelling (Afb. 23). Hij rijdt door de lucht in een door twee draken voortgetrokken wagen. Zijn ‘huis’ bevindt zich tussen de Steenbok en de Waterman, de tekens van de zodiak in de twee hoeken bovenaan. Onder hem verrichten verschillende groepen de activiteiten waarover hij heerst.

Uit de begeleidende tekst verneemt de kijker dat Saturnus over de landstreken in het westen (de Nieuwe Wereld) regeert, waar hij zijn kinderen in de mijnbouw tewerkstelt en tovenaars van een boosaardige geest vervult. Onderaan in de prent ontginnen indianen een mijn, daarmee hun vorst huldigend. Naar goede gewoonte bezondigen ze zich aan kannibalisme.

In de hoek links onderaan zijn tovenaars en heksen druk bezig: ze beoefenen necromantie²⁰⁷, dansen wild in het rond of vliegen door de lucht. De rook van de twee vuren verbindt de necromantie, het dansende gezelschap en de vliegende heksen met het kannibalisme van de scène recht ertegenover.²⁰⁸

Op de achtergrond zijn bergen zichtbaar. Een schip dat de kust nadert lost een kanonschot en jaagt de inheemse bevolking op de vlucht. Ondertussen vaart een roeiboot richting strand; twee inlanders beklimmen de palen van enkele dorpsgebouwen. Deze ontmoeting tussen twee culturen berust duidelijk op Europees geweld.

De belangrijkste arena voor de handeling bevindt zich echter onderaan in de afbeelding. Daar zit een inheemse leider onder de luifel van zijn tent; hij neemt de geschenken van zijn onderdanen in ontvangst. Twee van hen offeren hem een grote staaf goud of zilver, het product van de mijnen centraal op de voorgrond. Één enkele Europese soldaat is door zijn helm, zwaard en kleding duidelijk van de inheemse bevolking te onderscheiden.

Over deze gebieden oefent Saturnus dus zijn gezag uit. De geletterde laatzestiende-eeuwse kijker beseft echter goed dat het in feite de Europeaan is die deze landen bestuurt: Saturnus is enkel één van zijn instrumenten.²⁰⁹

---

²⁰⁷ De voorspelling van de toekomst door het te voorschijn roepen van de doden.

²⁰⁸ Zika, “Fashioning New Worlds from Old Fathers,” 251.

²⁰⁹ Zika, “Fashioning New Worlds from Old Fathers,” 261.

6.3.1 Kannibalen en mijnwerkers

In deze prent integreert De Passe de Nieuwe Wereld in de Europese verbeelding. De indianen-mijnwerkers symboliseren de fabelachtige rijkdom van het continent, het kannibalisme verzinnebeeldt de barbarij van dit weidse gebied.

Zoals Saturnus worden de indianen-mijnwerkers, die zich ondergronds afpeigeren, met de onderwereld en de dood geassocieerd. Op die manier komen ze in verband te staan met grafdelvers, lijkenrovers, dieren slachters, leerlooiers en misdadigers. Het afhakken en grillen van menselijke ledematen doet dan weer aan het slachten van varkens en de gewelddadige natuur van Saturnus, de eerste antropofaag, denken. De indianen stellen de laagste strata van de maatschappij voor: de 'andere', bijna verborgen kant van de samenleving.²¹⁰

6.3.2 De diabolische sekte van de heksen

De Passe integreert de indiaan ook in het bewustzijn van de Europeaan door hem met de diabolische sekte van de heksen te associëren: als leden van één familie en als kinderen van dezelfde vader hebben ze een fundamenteel identieke natuur.

Een zwarte band onderaan in de prent verbindt mijnwerkers, kannibalen en heksen. De voorstelling van hekserij bestaat uit drie componenten: necromantie (een figuur met een boek in de hand tovert een skelet uit de ketel), de seksueel ongeremde dans van de vier figuren erachter, en de drie door de lucht vliegende heksen. Rook verbindt deze drie onderdelen met elkaar.

Rechts van deze scène zijn drie figuren bezig met een soort 'ruil'. De kleding van twee leden uit dit trio linkt hen niet alleen aan de necromantie en de hekserij maar ook aan de Spaanse soldaat. De prent lijkt te suggereren dat heksen niet los van de wereld rondom hen staan maar ermee in interactie treden: ze bieden diensten aan, verleiden en vernielen (uit het vuur van de heksen groeit een storm).

Een belangrijke doelstelling van de Europese heksenjagers is de uitroeiing van een rist magische praktijken die nog steeds deel uitmaken van het dagelijkse leven. Net door het

---

²¹⁰ Zika, "Fashioning New Worlds from Old Fathers," 261-269.

gelijkstellen van necromantie met het aanroepen van de duivel slagen de kerkelijke en seculiere autoriteiten erin dit doel te bereiken.

De prent wekt inderdaad de suggestie dat heksen, kannibalen en mijnwerkers onder één hoedje met de duivel spelen; ze zijn dus moreel en cultureel inferieur.

6.3.3 Hekserij en gender

Rond het midden van de vijftiende eeuw heerst in Noord-Europa een periode van morele en seksuele permissiviteit. In de zestiende eeuw slaat deze tolerante stemming echter om: voortaan vestigen moralisten, priesters en stadsbesturen de aandacht op het menselijk lichaam en de seksualiteit. In hun optiek zijn die dringend aan controle toe. De protestantse Reformatie en de katholieke Contrareformatie versterken en systematiseren dit proces nog. Fenomenen als concubinaat, dans, kleding, ‘make-up’, overspel, pooiering en prostitutie komen onder vuur te liggen. Van de late vijftiende tot het begin van de zeventiende eeuw wordt dan ook een moreel hervormingsprogramma in de steigers gezet: de seksualiteit en de ‘lagere’ regionen van het menselijk lichaam, vooral van vrouwen, moeten onder curatele worden gesteld.²¹¹

De heksenvervolgingen maken van deze morele ‘renaissance’ een essentieel onderdeel uit; ze zijn de expressie van de groeiende vrees voor de ongebreidelde vrouwelijke seksualiteit die leidt tot de ineenstorting van de morele en sociale orde. In de zestiende eeuw staat het geslachtsleven van vrouwen zo goed als gelijk aan destructie en morele wanorde. Deze vertrouwde topos kadert in een lange christelijke mysogyne traditie die teruggaat tot de klassieke fysiologie van Aristoteles en Galenus (131 - tussen 201 en 206). Daarin wordt de vrouwenschoot beschreven als een hongerig dier dat permanent door geslachtsverkeer moet worden bevredigd. Een overweldigende seksuele drift conditioneert het vrouwenlichaam. Mannen moeten hierop dan ook voortdurend worden gewezen, want anders zijn ze nooit in staat om hun seksuele verlangen te beteugelen. Dergelijke morele waarschuwingen liggen in de zestiende eeuw aan de basis van de bijzonder brede verspreiding van het thema ‘de macht van

---

²¹¹ Charles Zika, “Fears of Flying: Representations of Witchcraft and Sexuality in Early Sixteenth-Century Germany,” *Australian Journal of Art* 8, nr. 1 (1989): 19-21.

vrouwen': voorstellingen als Aristoteles en Phyllis (Ill. 25), Samson en Delila en David en Batscha zijn legio.²¹²

Dat de heks ressorteert onder Saturnus, de castreerder en de gecastreerde, wijst volgens Charles Zika op de wijd verspreide vrees voor 'machtige vrouwen' in het algemeen en heksen in het bijzonder: als castreerders willen ze zich de macht en de viriliteit van mannen toe-eigenen om zo de traditionele mannelijke orde te perverteren.

6.3.4 Kannibalisme, hekserij en de macht van vrouwen

Waarom in een thesis over kannibalisme op hekserij en gender focussen? Het antwoord op deze vraag ligt in de sterke gelijkenissen tussen de visuele codes en de iconografie van deze fenomenen.

6.3.4.1 De ketel

Tekenend in dit verband is de chiaroscuro houtsnede *Een groep vrouwelijke heksen* van Hans Baldung Grien (1484 - 1545) uit 1510 (Ill. 26).

De prent beeldt drie naakte heksen rond een ketel af. Ze gaan volledig op in een frenetiek ritueel dat zowel met voedsel- en drankbereiding als met een offer verband houdt. Hun aandacht is op de ketel tussen hun benen gevestigd. In de pot is pseudo-Hebreeuws schrift gegraveerd. De oncontroleerbare krachten die de heksen uit de ketel laten ontsnappen wijzen op een gender gelinkte tovenarij.

Naakte vrouwenlichamen domineren de hele scène. De culturele betekenis van hun kookkunst wordt hier echter helemaal omgekeerd: ze betreft geen voedselbereiding, wel vernieling en destructie. Verspreid over de grond liggen allerlei beenderen, in de linkerbenedenhoek is de schedel van een kind te zien en uit de ketel van de vliegende heks steekt een paar benen. Volgens Zika wordt hier duidelijk gealludeerd op een soort omgekeerd priesterlijk ritueel, geassocieerd met vrouwen in plaats van mannen.

---

²¹² Zika, "Fears of Flying," 29-30.

De achterwaarts op een geit rijdende heks is een traditionele topos voor de afbeelding van het kwaad. Het los in de wind vliegende haar verwijst naar ongeoorloofd seksueel gedrag, wat de open benen van de vrouw ook confirmeren. Geiten staan symbool voor ‘lust’. De worsten op het vuur zijn visuele eufemismen voor de penis. Ze refereren duidelijk aan de rol van vrouwen als castreerders. In de vroege zestiende eeuw roepen ze de seksualiteit van carnavalvieringen op, waarbij de normale maatschappelijke orde tijdelijk wordt omgekeerd en de onderbuik het menselijk lichaam regeert.²¹³

De ketel op het vuur symboliseert het vrouwelijke verlangen naar seksuele voldoening met als doel de onderwerping van de man. Dit valt op te maken uit de anonieme houtsnede *Een vrouw met een narrenmuts zet een ketel op het vuur* in hoofdstuk 47, *Das hefelin zu setzen*, van de *Narrenbeschweerung* van de franciscaanse theoloog Thomas Murner (1475 - circa 1537) uit 1518 (Ill. 27). Deze geestelijke maakt deel uit van een Straatsburgse groep hervormers die zowat drie decennia vóór de Reformatie een morele herbronning bepleit. In de prent uit de tweede editie van zijn boek roert een jonge vrouw in een pot. Deze activiteit veroorzaakt bij de toekijkende jongeman een stevige erectie. Niet verwonderlijk, want de Duitse benaming voor een ketel is *Hafen* of *Häfelin*, de term voor vagina.²¹⁴ Onder de prent staat de tekst:

Wanneer de pot op het vuur staat, wordt slaap schaars; dan is er geen respijt of rust, men let alleen op de pot die kookt op het vuur [eigen vertaling].²¹⁵

In Zuid-Duitsland plaatsen ongehuwde vrouwen op de feestdag van Sint-Johannes keteltjes buiten met daarin een brandende kaars als symbool voor de vagina en als teken van hun beschikbaarheid en vruchtbaarheid. Volgens Zika kan Murners ketel ook een allusie op de doos van Pandora zijn: eens ze is geopend, ontsnappen de vileine lusten van de vrouw.²¹⁶

In brede lagen van de zestiende-eeuwse, Noord-Europese samenleving verwijst de ketel naar de destructieve krachten van de seksuele verleiding. De meeste gedrukte afbeeldingen van

---

²¹³ Charles Zika, “She-Man: Visual Representations of Witchcraft and Sexuality in Sixteenth-Century Europe,” in *Engendering Love and War in Medieval and Early Modern Europe*, uitg. Andrew Lynch en Philippa Maddern (Nedlands: University of Western Australia Press, 1995), 149-152.

²¹⁴ Zika, “She-Man,” 153-154.

²¹⁵ Geciteerd in Zika, “She-Man,” 154-155.

²¹⁶ Zika, “She-Man,” 155.

kannibalisme zijn in deze regio vervaardigd. Is het dan onterecht in een prent als Afb. 20 een rechtstreekse aanval op de vrouwelijke seksualiteit te zien?

6.3.4.2 Heksen als vrouwengroep

Een tweede visuele code voor het afbeelden van hekserij is de voorstelling van heksen als leden van een vrouwengroep. Deze voorstellingswijze is in feite ontstaan uit de Wilde Jacht, door contemporaine theologen graag als een ketterse sekte voorgesteld. Zo kunnen heksen worden geframed als een vrouwelijk gezelschap dat volledig losstaat van de grondstroom van de samenleving, meer bepaald van de mannelijke heerschappij.

Volgens Zika zijn de houtsneden in Ulrich Molitors (circa 1442 - 1507) *De lamiis et pythonicis mulieribus* uit de jaren 1490 de rechtstreekse modellen voor de zestiende-eeuwse afbeeldingen van vrouwen als groep. Heel wat scènes daarin associëren hekserij met de gezelligheid, convivialiteit en onafhankelijkheid van vrouwen onder elkaar, zoals de prent *Vrouwelijke heksen eten samen* (Ill. 28). De begeleidende tekst beschrijft hoe ze naar een feest reizen als het laatste stadium van een wilde rit met Diana, Herodia en vele andere vrouwen. Al etend, drinkend en pratend leren ze elkaar daar beter kennen. De boom benadrukt hier de locatie op de buiten, ver weg van iedere sociale regulering. De tekst heeft het over hun *wollust*, wat ongeoorloofde sensuele voldoening suggereert.

Uit de tekening *Vrouwelijke heksen die zich klaarmaken voor de vlucht* van Baldung Grien uit 1514 blijkt dan weer dat dergelijk plezier uitgesproken seksuele connotaties heeft (Ill. 29). De voorstelling toont vier heksen. Één van hen, de vrouw op de grond, houdt de hand tussen de dijen. Ze wrijft zelf op haar genitaliën. Haar gebogen houding wekt de suggestie van masturbatie. De lichamelijke en symbolische band tussen haar en de vrouw met de vuurketel wijst sterk in de richting van een seksuele verhouding. De trance-achtige toestand van de heks op de achtergrond, geleid door een oude vrouw, suggereert de erotische natuur die de voorbereidingen op de vlucht van deze vrouwen kenmerkt.²¹⁷

Volgens literati, kerkelijke overheden en stadsbesturen in Duitsland is de heersende wanorde niet alleen fysiek maar ook moreel. Daarom incorporeren ze al vanaf de vroege zestiende eeuw

---

²¹⁷ Zika, "She-Man," 158-162; Zika, "Fears of Flying," 36-37.

de Wilde Jacht in de roep naar zedelijke hervorming: heksen worden dus aan vrouwelijke convivialiteit en seksualiteit gerelateerd want de mannelijke, patriarchale samenleving wil daar absoluut greep op krijgen. Volgens de moralisten streven heksen (vrouwen) ernaar, als kinderen van Saturnus, door castratie een machtsgreep op de patriarchale samenleving te plegen. Naar hun mening heeft de vrouw niets minder dan de omverwerping van de ‘natuurlijke’, ‘normale’ sociale orde voor ogen.²¹⁸ Ze is de interne, binnenlandse vijand, iedere vrouw is een mogelijke heks, en als gevolg daarvan een potentiële vernietiger van de onschuld en de integriteit van de christelijke gemeenschap. Haar fundamentele betekenis ligt in het feit dat ze de groeiende vrees voor de desintegratie van de christelijke samenleving en identiteit veruitwendigt.²¹⁹

In Afb. 9, 10, 11 en 12 uit de *Warhaftige Historia* wordt een man door een groep vrouwen gedomineerd. Afb. 17 stelt dan weer, vergelijkbaar met het nuttigen van spijs en drank in Ill. 28, een autonome groep vrouwen en kinderen voor tijdens het nuttigen van de ingewanden van een afgeslachte man. Afb. 21 van Theodor de Bry toont in de linkerbenedenhoek een vrouw die zichzelf bevredigt in het gezelschap van kinderen. Als echte onderdanen van Saturnus verorberen de vrouwen-castreerders ook hier de ingewanden van een gedode man. Ze doen denken aan de drakenstaarten die in de prent *Saturnus en zijn kinderen* van Crispijn de Passe seksueel geweld symboliseren. Bovendien knabbelen vijf vrouwen met veel smaak op een pens (penis). Houden sommige afbeeldingen van kannibalisme een regelrechte aanval op vrouwen in?

---

²¹⁸ Zika, “She-Man,” 177-178.

²¹⁹ Zika, “Cannibalism and Witchcraft,” 101.

7 De kannibaal in allegorische voorstellingen van de Nieuwe Wereld

In de late zestiende eeuw zijn afbeeldingen waarin figuren abstracte ideeën voorstellen een geliefkoosd onderwerp. Allegorische voorstellingen van de Vier Continenten zijn dan ook legio.

Volgens Clare Le Corbeiller is het best mogelijk dat de eerste visuele ideeën in verband met de Vier Continenten uit de grote contemporaine liefde voor optochten zijn ontstaan. In steden verspreid over heel West-Europa annunceren trompetten gedurende de hele zestiende eeuw de plechtige intrede van koningen, hertogen en/of prinsen. Voorafgegaan door een enorme mensenmassa, rijdt het hoge gezelschap te paard de stad binnen. Onderweg worden allegorieën in *tableaux vivants* uitgebeeld, triomfbogen zijn ermee beschilderd. Al vlug erkennen ook allegorische voorstellingen van de Vier Continenten de suprematie van de bezoekende heerser.²²⁰

Antwerpen vervult in dit verhaal een belangrijke rol, aangezien kunstenaars hier in zeer nauw contact staan met humanisten. De rol van de humanist-adviseur wordt er als het ware geïnstitutionaliseerd.²²¹

7.1 Amerika als symbool van chaos en fragmentatie

7.1.1 De titelpagina van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*

7.1.1.1 De *Warhaftige Historia* van Hans Staden als inspiratiebron

Waarschijnlijk is de symbolische figuur van Amerika op deze titelpagina de eerste allegorische voorstelling van de Nieuwe Wereld. Voor de eerste keer ook stellen vrouwelijke figuren op een titelpagina de Vier Continenten voor.²²²

---

²²⁰ Clare Le Corbeiller, "Miss America and her Sisters: Personifications of the Four Parts of the World," *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series 19, nr. 8 (1961): 209-210.

²²¹ Elizabeth Mc Grath, "Humanism, Allegorical Invention, and the Personification of the Continents," in *Concept, Design & Execution in Flemish Painting (1550 - 1700)*, uitg. Hans Vlieghe, Arnout Balis en Carl Van de Velde (Turnhout: Brepols Publishers n.v., 2000), 43.

²²² Werner Waterschoot, "The title-page of Ortelius's *Theatrum Orbis Terrarum*," *Quaerendo* 9, nr.1 (1979): 43.

Abraham Ortelius (1527 - 1598) heeft de schikking van deze bladzijde uit 1570 ongetwijfeld zelf geconcipieerd.²²³ Bovenaan troont Europa, links en rechts daaronder staan respectievelijk Azië en Afrika en helemaal onderaan ligt Amerika naast Magellanica (Zuidland).²²⁴ Deze groepering reflecteert de grote afstand tussen de Oude en de Nieuwe Wereld.²²⁵

Amerika leunt tegen de piëdestal van Azië (Afb. 24). Ze wordt afgebeeld als een naakte vrouw met een knots in de rechter- en een afgehakt mannenhoofd in de linkerhand. Ze draagt een vederen hoofddeksel en heeft een juweel op het voorhoofd. Een van belletjes voorzien lint is onder de rechterknie om haar been bevestigd. Verder bestaan haar attributen uit boog en pijlen. Aan de muur achter haar is een hangmat bevestigd.

Ortelius had deze details ook in de vroegste publicaties over de Nieuwe Wereld kunnen aantreffen. Zo meldt Peter Martyr bijvoorbeeld dat Columbus in een Caraïbisch dorp het hoofd van een pas gedode jongeman aantreft.²²⁶ Vespucci beschrijft dan weer het kannibalisme in de regio tot in de finesses.

Voor zijn afbeelding van Amerika gaat Ortelius echter bij geen van beiden te rade. Wél inspireert hij zich op de *Warhaftige Historia* van Hans Staden. Dit blijkt uit zijn commentaar bij de kaart van de Nieuwe Wereld (kaart twee) in zijn *Theatrum Orbis Terrarum*. Na de opsomming van heel wat *auctoritates* in verband met het onderwerp vermeldt hij als laatste in de rij “Ioannis Stadenis”. Christoffel Plantijn (circa 1520 - 1589) heeft van de *Historia* namelijk al in 1558 een Nederlandse vertaling op de markt gebracht; de Franse editie volgt in 1559.²²⁷

Bij Staden leert Ortelius dat de Tupinambá naakt rondlopen en dat de vrouwen hun haar lang dragen²²⁸, een detail dat de graveur zorgvuldig weerhoudt.²²⁹ Amerika's hoofddeksel verschilt

---

²²³ Waterschoot, “The title-page of Ortelius’s *Theatrum Orbis Terrarum*,” 45.

²²⁴ Al van in de vijfde eeuw komt Terra Australis (Latijn voor Zuidland) voor op de landkaarten van Macrobius (385/390 - vermoedelijk na 430). Geografen in de klassieke oudheid menen dat de werelddelen in de noordelijke hemisfeer in evenwicht worden gehouden door nog niet ontdekte landmassa's in de zuidelijke wereldhelft. Vanaf de vijftiende eeuw verschijnt Zuidland opnieuw op landkaarten. In de zestiende eeuw wordt het Magellanica genoemd.

²²⁵ Deze thesis laat de iconografie van Europa, Azië en Afrika buiten beschouwing. Ook wordt bij de voorstelling van Amerika alleen op het aspect ‘kannibalisme’ ingegaan.

²²⁶ Zie hoofdstuk twee in deze thesis.

²²⁷ Waterschoot, “The title-page of Ortelius’s *Theatrum Orbis Terrarum*,” 52.

²²⁸ Staden, *Hans Staden's True History*, 121 (II:17).

²²⁹ Ortelius heeft de titelpagina zelf ontworpen maar het is niet duidelijk wie ze juist heeft gegraveerd. Werner Waterschoot suggereert dat dit door Maarten de Vos (1532 - 1603) gebeurde. Hij maakt echter ook melding van

echter volkomen van de hoofdtooi met rechtopstaande pluimen waarmee de indianen gewoonlijk worden afgebeeld. Hiervoor laat Ortelius zich door enkele passages uit de *Warhaftige Historia* beïnvloeden die hij echter met grote vrijheid interpreteert. Zo tooit hij de vrouwenfiguur in zijn titelpagina met een *hoofddekse*l dat Staden beschrijft als een *lichaamsversiering* voor mannen in het hoofdstuk met de titel:

Hoe de versiering van mannen eruitziet, hoe ze zichzelf beschilderen, en wat de benamingen hiervan zijn [eigen vertaling].²³⁰

Hierin meldt Staden dat het traditionele hoofddekse

l verder maken ze een ding [versiering], *kannitari* genoemd, uit rode veren, dat ze om hun hoofd binden [eigen cursivering en vertaling].²³¹

Voor de hoofdtooi van de vrouw in de titelpagina baseert Ortelius zich echter op de volgende passage in hetzelfde hoofdstuk over de versiering van mannen:

Ze mengen rode en witte veren en kleven die op hun lichamen met een substantie die van bomen afkomstig is. Ze wrijven zich ermee in op de plaatsen waar ze de veren willen aanbrengen, en drukken er dan de pluimen op, zodat die blijven kleven [eigen vertaling].²³²

Verder bericht Staden dat de mannen kostbare stenen in hun wangen en lippen laten ingroeien.²³³ Bij Ortelius is het echter de vrouw die een steen in haar voorhoofd draagt. Nog volgens de ex-kanonnier gebruiken de Tupinambá hangmatten, die ze *Inni* noemen.²³⁴ Staden looft ook hun handigheid bij het hanteren van pijl en boog.²³⁵ Uit de *Warhaftige Historia* blijkt eveneens dat ze de hoofden van door hen gedode en opgegeten mensen op de palissades rond

---

J. Denucé die met veel reserves Frans Hogenberg (1535 - 1590) als de vervaardiger ervan ziet, terwijl A.J.J. Delen de gravure op zijn beurt aan Filips Galle (1537 - 1612) toeschrijft. Waterschoot, "The title-page of Ortelius's *Theatrum Orbis Terrarum*," 45.

²³⁰ Staden, *Hans Staden's True History*, 119 (II:16).

²³¹ Staden, *Hans Staden's True History*, 119 (II:16).

²³² Staden, *Hans Staden's True History*, 120 (II: 16).

²³³ Staden, *Hans Staden's True History*, 119 (II:16).

²³⁴ Staden, *Hans Staden's True History*, 111-112 (II: 7).

²³⁵ Staden, *Hans Staden's True History*, 112-113 (II: 8).

hun dorpen tentoonstellen (Afb. 9).²³⁶ Na de terechtstelling van de gevangene eten vrouwen (en kinderen) trouwens het vlees van het hoofd op.²³⁷

Twee andere attributen - de bellen rond Amerika's rechterbeen en vooral de knots - leveren het definitieve bewijs dat de *Warhaftige Historia* Ortelius' échte informatiebron is geweest. Niemand anders heeft ze immers vóór 1570 beschreven.²³⁸

Bij Staden's aankomst in het dorp Uwattibi gaan de vrouwen in een kring rondom hem staan. Twee van hen binden een band met "rinkelende dingen" (de *Maracá*)²³⁹ rond zijn been (Afb. 10). De afbeelding van de *Iwera Pemme*²⁴⁰ op de titelpagina van het *Theatrum* is dan weer gebaseerd op een illustratie (Ill. 20) in Plantijn's editie van de *Warhaftige Historia* uit 1558.²⁴¹

7.1.1.2 Amerika als toonbeeld van gefragmenteerde sociale en politieke structuren

Amerika wordt in de titelpagina voorgesteld in termen van fragmentatie en opsplitsing (het afgehakte hoofd). Europa daarentegen staat voor heelheid en totaliteit. Terwijl Amerika de sociale en politieke chaos als gevolg van het kannibalisme symboliseert, verzinnebeelden de kroon, scepter en troon van Europa sociale en politieke integriteit, cohesie en organisatie.

7.1.2 Amerika in Cesare Ripa's *Iconologia*

7.1.2.1 De allegorische figuur van Europa vergeleken met die van Amerika

Een vergelijking van de allegorische figuur van Europa met die van Amerika in Cesare Ripa's (circa 1560 - circa 1622) *Iconologia* (Afb. 25) uit 1603 levert dezelfde conclusie op.

Europa wordt afgebeeld te midden van attributen die bijna de hele ruimte vullen. Compositioneel is ze met deze objecten verbonden: in haar rechterhand heeft ze een kleine tempel, met de linkerhand wijst ze naar symbolen als de *cornucopia*, de kronen en de scepter

---

²³⁶ Staden, *Hans Staden's True History*, 110 (II:5); voor prenten zie 56 (prent 17), 63 (prent 19), 65 (prent 20) en 66 (prent 21) en 110 (prent 35).

²³⁷ Staden, *Hans Staden's True History*, 137 (II:29).

²³⁸ Van *Les Singularitez de la France Antarctique, autrement nommée Amerique: et de plusieurs Terres et Isles decouvertes de nostre temps* van André Thevet is in 1558 bij Plantijn in Antwerpen wel een uitgave verschenen maar hij vermeldt geen van beide attributen.

²³⁹ Staden, *Hans Staden's True History*, 57 (II:23) en 126 ((II: 24).

²⁴⁰ Zie deel 5.1.2.3 in dit werk.

²⁴¹ Op 14 juli 1559 verkoopt Plantijn inderdaad een exemplaar aan Ortelius. Waterschoot, "The title-page of Ortelius's *Theatrum Orbis Terrarum*," 53.

op de grond. De paardenfiguur naast haar echoot haar eigen hoofd en lichaam. In visuele termen articuleert Europa de overvloed en de totaliteit van het geheel, tussen haar allegorische figuur en de omringende objecten bestaat een naadloze continuïteit. Kortom, ze verzinnebeeldt sociale, culturele en politieke integriteit.

Amerika daarentegen wordt niet afgebeeld met attributen die haar eenheid beklemtonen maar in termen van afzonderlijke (soms afgehakte) lichaamsdelen. Haar kled (mantel) laat de borsten onbedekt en de benen bloot, het hoofd tussen haar voeten is gescheiden van het lichaam waartoe het eens behoorde. Met andere woorden: haar figuur komt over als een conglomeraat van delen, een toonbeeld van fragmentatie.

7.1.2.2 Het ‘beschaafde’ Europa als oplossing voor het wilde, ‘natuurlijke’ Amerika

Europa als zinnebeeld van totaliteit en heelheid, Amerika als toonbeeld van chaos en fragmentatie: deze voorstellingen zijn visuele uitdrukkingen van het Europese imperialisme. Het ‘beschaafde’ Europa houdt een soort correctie of oplossing in voor de fragmentatie van het ‘natuurlijke’ Amerika. Het machtige Europa zal volgens Ripa in het koloniale proces uiteindelijk het wilde en ordeloze Amerika ‘beschaven’ en regeren.²⁴²

7.2 Amerika op weg naar eenheid en heelheid

7.2.1 *Amerigo Vespucci herontdekt Amerika* van Theodoor en Filips Galle

7.2.1.1 *De ontdekking van Amerika*

Rond 1575 maakt de Italiaans-Vlaamse kunstenaar Johannes Stradanus (Jan Van der Straet, 1523²⁴³ - 1605) een pentekening ter herdenking van de - nu als onwaar beschouwde - ‘ontdekking’ van Amerika door Vespucci in 1497 (Ill. 30). Ongeveer centraal in het midden staat Amerika’s naam in omgekeerde richting vermeld. Op de voorgrond snuffelt een miereneter, links klemt een luiaard zich vast aan een boom, op de achtergrond komt een tapir

---

²⁴² Michael J. Schreffler, “Vespucci Rediscovered America: The Pictorial Rhetoric of Cannibalism in Early Modern Culture,” *Art History* 28, nr. 3 (2005): 304-306.

²⁴³ Michael J. Schreffler vermeldt 1525 als zijn geboortedatum. Schreffler, “Vespucci Rediscovered America,” 296.

aangewandeld. Amerika is spaarzaam gekleed: ze draagt een vederen rok, een dito hoofddekseel en een enkelband van belletjes. Haar haren zijn lang.²⁴⁴

7.2.1.2 Amerigo Vespucci herontdekt Amerika

7.2.1.2.1 Gender en seksualiteit als metaforen voor verovering en overheersing

In samenwerking met Jan Collaert (circa 1525 - 1580) laten de Antwerpse graveurs Theodoor (1570/71 - 1633) en Filips (1537 - 1612) Galle zich door Stradanus' tekening inspireren voor de openingsillustratie van hun *Nova Reperta (Nieuwe Ontdekkingen)*, een in de vroege jaren 1580 gepubliceerd portfolio met twintig gravures (Afb. 26). Het betreft hier 'ontdekkingen' als bijvoorbeeld de bril, het buskruit, de drukpers, olieverfschilderkunst, olijfolie en de windmolen. Alleen de openingsillustratie heeft het over de Nieuwe Wereld.

Op de voorgrond richt een naakte vrouw zich op uit haar hangmat; ze ontmoet de blik van de gewapende, overdadig geklede man die voor haar staat. In een gebaar van verwondering en/of bezorgdheid strekt ze de rechterarm naar hem uit. Op zijn beurt neemt de ontdekkingsreiziger 'Amerika', de gefeminiseerde en verpersoonlijkte ruimte die zijn naam zal dragen, in ogenschouw. Gender en seksualiteit zijn hier metaforen voor verovering en overheersing. De ontmoeting tussen twee diametraal tegengestelde culturen wordt hier in termen van seksualiteit uitgedrukt: man/vrouw, gekleed/naakt, rechtop staand/achteruit leunend, cultuur/natuur. De geklede, staande, geciviliseerde man zal voor altijd de naakte, achteruit leunende, 'natuurlijke' vrouw domineren.²⁴⁵

De begeleidende tekst laat hierover trouwens weinig twijfel bestaan:

Amerika. Americus herontdekt Amerika - hij riep haar eenmaal en vanaf toen was ze voor altijd wakker [eigen vertaling].²⁴⁶

De veroveraar Vespucci draagt een banier met daarop het Zuiderkruis, een astrolabium en een zwaard, als symbolen van respectievelijk geloof, empirische kennis en geweld. Links van hem

---

²⁴⁴ Le Corbeiller, "Miss America and her Sisters," 210.

²⁴⁵ Schreffler, "Vespucci Rediscovered America," 297.

²⁴⁶ Schreffler, "Vespucci Rediscovered America," 297

zijn de boegen van twee schepen zichtbaar: technologie maakt de expansie van de Europese hegemonie mogelijk.

7.2.1.2.2 De miniaturisering van het kannibalisme

In de verte en toch in het centrum, dicht bij het vluchtpunt van de prent, is een groep naakte indianen te zien die een kannibalenfeest voorbereidt (Afb. 27). Boven het vuur hangt een afgehakte menselijke lende te braden; een al aan het spit geregen mensenbeen ligt klaar. Zowel de lichaamshouding van de vrouw aan het spit als die van de figuur met het kind weerspiegelt, althans gedeeltelijk, Amerika's pose. De vorm van het afgehakte mensenbeen en van de lende miniaturiseren, zij het in omgekeerde richting, het been van de vrouw in de hangmat.

Hoewel de kannibalistische scène slechts in de verte te zien is, staat ze toch centraal in de voorstelling, en dat in meerdere opzichten. Ze bevindt zich niet alleen *ruimtelijk* tussen de wederzijdse blikken van Americus en Amerika, met name net boven haar uitgestrekte arm.²⁴⁷ Ook *inhoudelijk* is ze in het centrum gelocaliseerd: de ontdekking van Amerika wordt gevisualiseerd als de vooruitgang van de beschaving. Wat in de prent dicht bij de horizon ligt, situeert zich dicht bij de oorsprong: dáár komen we vandaan; dát is de episode vóór de huidige; díe moeten we controleren en definitief achter ons laten. De mannelijke 'beschaving' zal voor altijd het gefeminiseerde 'natuurlijke' continent overheersen.²⁴⁸

Volgens Michael J. Schreffler houdt de miniaturisering en het verdringen van het kannibalisme naar de achtergrond een transformatie in van de Europese conceptualisering van Amerika: de notie van het continent als de consument van mensenvlees wordt naar de achtergrond verdrongen, voortaan kan haar figuur ook los van het kannibalisme worden gezien.

7.2.2 *Amerika en Europa* van Isidro Sariñana y Cuenco: eenheid en heelheid van Amerika

De Spaans-Mexicaanse theoloog Isidro Sariñana y Cuenca (1630 - 1696) trekt deze lijn door. In 1666 brengt hij een pamflet uit ter herdenking van de plechtigheden in Mexico-Stad naar

---

²⁴⁷ Louis Montrose, "The Work of Gender in the Discourse of Discovery," *Representations* 33 (1991): 4.

²⁴⁸ Montrose, "The Work of Gender," 5.

aanleiding van de dood van koning Filips IV (1605 - 1665). Wat nu Mexico wordt genoemd maakt op dat ogenblik nog deel uit van de ‘universele monarchie’ van de Spaanse Habsburgers.

De publicatie beschrijft de rouwplechtigheden in het koninklijk paleis en de stadskathedraal. Daarnaast bevat ze een reeks van zestien afbeeldingen over de dood van de koning en de reactie van zijn onderdanen hierop.

Één afbeelding doet sterk denken aan de conventionele voorstelling van de Vier Continenten in de trant van Ripa’s *Iconologia* en de titelpagina van Ortelius’ *Theatrum Orbis Terrarum*. De prent is symmetrisch opgebouwd: een zeilschip en de golvende zee verdelen de picturale ruimte en de afgebeelde architecturale structuur in twee (Afb. 28). Het bouwsel is in feite een door acht zuilen ondersteunde koepel op een verhoogd platform met trappen. De begeleidende commentaar van Sariñana luidt al volgt:

Deze hiëroglief beeldt Europa en Amerika af, die elk de helft van een grafmonument aan Zijn [Filips IV] grootheid opdragen, want twee werelden waren nodig om er één mee te vormen, Zijn [Filips IV] nagedachtenis waardig; de helft werd opgericht voor de rouwdiensten die Spanje organiseerde, daaraan moest Nieuw-Spanje²⁴⁹ zijn eigen deel toevoegen [...] [eigen vertaling en toevoegingen].²⁵⁰

De prent stelt de twee werelddelen als vrouwen voor. Door hun kleding en attributen zijn ze duidelijk van elkaar te onderscheiden. De figuur rechts beantwoordt aan de conventionele voorstelling van Europa: ze draagt een kroon en houdt een scepter vast. Amerika, de vrouw links, wijkt echter fundamenteel af van de traditionele iconografie: met haar *quexquemilt*²⁵¹, vederen waaier en *copilli*²⁵² is ze gekleed als een vrouwelijke inlandse leider. Hier geen naakte vrouw meer met een afgehakt hoofd in de hand, wél een stevig in de kleren gestoken koningin. Ze ligt zich niet langer aan de voet van een architecturale structuur met Europa boven haar uittorend (zoals bij Ortelius); koninklijk gekleed en beschaafd geherdefinieerd staat ze nu op gelijke hoogte met Europa.

---

²⁴⁹ Nieuw-Spanje was een vicekoninkrijk van Spanje dat in 1530, na de verovering van Tenochtitlan door Hernán Cortés, werd opgericht. Bij de onafhankelijkheid van Mexico in 1821 hield het op te bestaan.

²⁵⁰ Schreffler, “Vespucci Rediscovered America,” 307.

²⁵¹ Een soort cape, gedragen door de inlandse bevolking.

²⁵² Koninklijke diadeem.

Hiermee is de aanzet gegeven voor de verwerking van de schok die de ontdekking van de Nieuwe Wereld heeft veroorzaakt. De conceptualisering van de/het ander(e) door de Europeaan is van fragmentatie en chaos naar eenheid en heelheid geëvolueerd.²⁵³

---

²⁵³ Schreffler, "Vespucci Rediscovered America," 306-308.

Besluit

In hoofdstuk één wordt dieper ingegaan op de relatie tussen antropofagie, zonde en voeding in de vroegmoderne periode.

Kannibalisme, de antithese van liefdadigheid, neemt in de christelijke theologie geen speciale plaats onder de hoofdzonden in. Als rechtstreeks voortvloeisel uit de geboden “Gij zult uw naaste liefhebben zoals uzelf” en “Gij zult niet doden” betekent het natuurlijk een grote zonde. Ook vanuit het oogpunt van ‘gulzigheid’, dat aan ‘lust’ is gerelateerd, is antropofagie een zware inbreuk. Voor de christelijke theologie doet het er in feite niet toe wát het voorwerp van ‘vraatzucht’ is: onderscheid wordt alleen gemaakt in verband met de verschillende manieren waarop overdaad bij de inname van voedsel plaatsvindt, met name op het gebied van frequentie, kwaliteit, kwantiteit en etiquette.

Volgens Francisco de Vitoria is kannibalisme niet alleen een inbreuk op het zesde gebod (het is doodslag), het druist ook in tegen de natuurwet (doorheen de geschiedenis is het steeds veroordeeld als een bedreiging voor de gemeenschap). Voor christenen, die in de wederopstanding bij het laatste oordeel geloven, is geen erger lot denkbaar dan de fragmentatie van het menselijk lichaam. Dat de kannibaal gepast voedsel niet van ongepaste voeding kan onderscheiden is zijn grootste fout: de mens hoort alleen God toe en mag niet door een ander mens worden opgegeten. Anders gezegd: de antropofaag pleegt een grove inbreuk op de hiërarchische onderverdeling van de schepping. Ook het feit dat indianen wezens opeten die zich te laag in de rangorde bevinden bewijst dat ze niet in staat zijn tot het gebruik van de rede. Het voedsel dat een beschaafd mens tot zich neemt hoort namelijk in overeenstemming met zijn status te zijn, want de kwaliteit van het gegeten voedsel weerspiegelt de kwaliteit van de eter. Bovendien staat het ondubbelzinnige onderscheid tussen bereide en onbereide etenswaren centraal in het christendom: ook de transsubstantiatie tijdens de eucharistieviering transformeert eigenlijk voedsel (de hostie) in het vlees van Christus. Een geciviliseerd iemand dient zijn eetwaren dus op de correcte manier te bereiden, met name te ‘koken’. Dat de indianen rauw vlees eten is een teken van hun technologische onbekwaamheid om voedsel dat *in potentia* in de natuur aanwezig is door verandering te actualiseren.

Hoofdstuk twee gaat na hoe Columbus in 1492 de term ‘kannibaal’ munt in de gebieden die later Amerika zullen worden genoemd. De perceptie van de admiraal is sterk gepreconditioneerd door zijn lectuur over de monsterlijke rassen. Vooral Plinius de Oudere,

Marco Polo, Jan van Mandeville en Pierre d'Ailly hebben hem erop voorbereid dat hij in Indië, waar hij meent te zijn geland, Cynocephali en Monoculi zal ontmoeten. In lijn met het adagium dat iemand hoort wat hij verwacht te horen, vermeldt Columbus op 23 november 1492 dan ook voor het eerst het woord 'kannibaal'. Daarvoor heeft hij het Arawakse woord *cariba*, de naam voor de bewoners van de Antillen, tot *caniba* omgevormd, want daarin meent hij de wortel van het Latijnse *canis* (hond) te herkennen. Op 11 december 1492 percipieert hij de *caniba* echter al op een andere manier: deze keer zijn ze een volk dat onder de heerschappij van de Grote (Koeblai) Khan leeft, meteen de verklaring voor het feit dat hij op 16 januari 1493 de naam 'Civao' (Haïti) met 'Cipango' (Japan) verwart. Pas eind januari 1494, tijdens zijn tweede reis, ontdekt Columbus de eerste reële bewijzen van een Caraïbisch kannibalenfeest. Al in 1494 maakt Peter Martyr in zijn privécorrespondentie melding van de bijzondere culinaire interesse van de Caraïbische indianen. Van bij het begin van de zestiende eeuw staat de Nieuwe Wereld (ook op landkaarten) bekend als het Land van de Kannibaal.

De hoofdstukken drie tot en met zeven onderzoeken de diverse manieren waarop de Europeaan de kannibaal volgens zijn eigen preconcepties herdefinieert en aan zijn eigen wereldbeeld aanpast.

Hoofdstuk drie gaat dieper in op de voorstelling van de kannibaal als Cynocephalus.

Dit deel zoomt eerst in op een houtsnede uit *Uslegung der Mercarthen oder Cartha Marina* van Lorenz Fries. Deze prent komt alleen voor in de edities van 1525 en 1527 die drukker Johannes Grüniger in Straatsburg op de markt brengt. Ook een houtsnede uit een verloren gegaan Duits boek wordt kort onder de loep genomen. Deze publicatie bestaat alleen nog in een Italiaanse vertaling van 1623 met de titel *Aggivnta alla quarta parte delle Indie de Sig. Giovanni Botero*. Daarnaast gaat dit hoofdstuk op zoek naar de bronnen van het Cynocephalische kannibalisme: die blijken vooral te herleiden tot de *Pseudo-Callisthenes* (derde eeuw n.Chr.), de *Openbaringen* van Pseudo-Methodius (zevende eeuw n.Chr.) en de *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* van Adam van Bremen (elfde eeuw n.Chr.). In lijn met deze evolutie situeren middeleeuwse cartografen de Cynocephali dan ook in drie van de vier hoeken van hun wereldkaarten: in Ethiopië (het zuiden), in Indië (het oosten) en in Scythië (het noorden). Op het einde van de middeleeuwen komen ze ten slotte in de Nieuwe Wereld (het westen) terecht. Toch meent White dat ook de oude martiale broederschappen van wolf-mannen als het inspirerende model voor de antropofage Cynocephali kunnen hebben gediend.

Volgens Mason definiëren de monsterlijke rassen de vertrouwde (interne) Europese binnenwereld als cultuur tegenover de externe, exotische, verafgelegen buitenwereld. Ze accentueren de tegenstelling binnen-buiten.

In de houtsnede van Johannes Grüninger wordt de indiaan op verschillende manieren tot de ultieme Ander gemarginaliseerd. In de eerste plaats heeft de maker van de prent natuurlijk het westerse concept van varkens slachten en bewaren op de indianen getransponeerd. Bovendien bestaat in de middeleeuwen de functie van het lichaam er voornamelijk in de ziel tot uiting te brengen: een lelijk, misvormd lichaam moet dus wel een decadente, misvormde ziel herbergen. De gulzige vrouw in deze prent is de incarnatie van de ‘lust’ en de ‘vraatzucht’.

Bovendien betoogt Aristoteles in zijn *Ethica Nicomachea* dat de deugd het midden houdt tussen de uitersten aan beide kanten: alle extremen zijn volgens hem onmiskenbare tekenen van ondeugd. Zo bezien is een geografische ligging op grote afstand van het centrum een eerste fundamenteel probleem: hoe verder iets van het midden ligt, des te onbetrouwbaarder het is. Ook een cultuur, ras of taal die afwijkt van de norm in het centrum kan een criterium zijn voor de classificatie van een vreemde volk als monstrueus. Daarnaast vormen niet alleen naaktheid, de onbekwaamheid tot het vormen van steden en het gebruik van primitieve wapens maar ook voedingsgewoonten die verschillen van de norm door de waarnemer in het midden gehanteerd evenveel aanleidingen voor de marginalisering van een volk.

Hoofdstuk vier focust eerst op de publicatie van Vespucci's *Mundus Novus* in het begin van de zestiende eeuw. De Florentijn wordt meteen geboeid door de stenen die de indianen in geperforeerde gaten in hun gelaat aanbrenge. Van incest en infanticide tot naaktheid en alimentair endo- en exokannibalisme: zowat alle Europese taboes lapt de inheemse bevolking aan haar laars. Vooral het verzengende seksuele appetijt van de ‘wellustige’ vrouwen wekt echter Amerigo's interesse op: met behulp van een insect doen de vrouwen het geslachtsorgaan van hun mannen tot dergelijke afschrikwekkende grootte opzwellen dat ze het, door gebrek aan verzorging, ten slotte verliezen. Op die manier worden ze tot eunuchen herleid. Daarnaast kunnen ook het anarchisme en communisme van de indiaanse samenleving op Vespucci's intense belangstelling rekenen, want ze brengen de Gouden Eeuw van Ovidius in herinnering. Kortom, de Nieuwe Wereld roept bij de Italiaan het beeld op van een omgekeerde wereld, waarin de meest ontoelaatbare sociale verlangens de vrije teugel krijgen.

Van bij het begin van de zestiende eeuw identificeert de Europeaan de indianen met de continentale *homo agrestis* (de wildeman), aldus Friedman. Deze samensmelting gebeurt voor het eerst in de gebieden die later Duitsland zullen worden genoemd. Daar heeft de

herontdekking van Tacitus' *Germania* door Poggio Bracciolini tot een nieuw historisch bewustzijn geleid. Voortaan identificeren de 'Duitse' humanisten hun voorouders met de figuur van de folkloristische wildeman. Zodra berichten van een nog authentiekere wildeman in de Nieuwe Wereld 'Duitsland' bereiken, komt de indiaan echter in beeld als een formele homologie van de *ur-* 'Duitser'. Vooral in de vroege publicaties van Vespucci leggen 'Duitse' drukkers de link tussen hun Germaanse voorouders veraf in de *tijd* en de contemporaine exoten op grote afstand in de *ruimte*.

Volgens Bartra is de wildeman, de Ander als een wilde en barbaarse figuur, de expressie van de innerlijke natuur van de westerse cultuur zelf. Naar zijn mening heeft de beschaafde mens de aanwezigheid van de Ander nodig om zijn eigen identiteit te definiëren. Door het afbeelden van wat hij *niet* is, creëert hij - via antithesis - een impliciet beeld van wat hij in feite *is*, of denkt te zijn. Zo definiëren de Europese kolonistoren de culturen van Amerika tot op zekere hoogte als een geheel van negaties, als het *niet*-bestaan van Europese sociale instellingen en culturele elementen.

Hoofdstuk vier traceert vervolgens het antropofage aspect in de persoonlijkheid van de wildeman vanaf de Grieks-Romeinse traditie tot de middeleeuwen. Hierna wordt gefocust op de eerste afbeeldingen van als wildemannen voorgestelde kannibalen: een Augsburgs of Nurembergs pamflet, een pamflet uitgegeven door Jan van Doesborch en drie afbeeldingen in de Straatsburgse versie van de *Mundus Novus*.

Hoofdstuk vijf heeft het over de recuperatie van het rituele kannibalisme door de protestanten. Met de publicatie van zijn *Warhaftige Historia* in 1557 loodst Hans Staden de kannibaal het tijdperk van de religieuze conflicten binnen. Bij hem dient de antropofaag als opstapje voor het aantonen van de voortreffelijkheid van het lutheraanse godsbeeld. Dit hoofdstuk gaat uitgebreid in op het ceremoniële aspect van het kannibalisme. Het brengt niet alleen raakpunten aan het licht met de wetenschappelijke vorderingen op anatomisch gebied maar ook met de transsubstantiatie in de katholieke eucharistie. Als gevolg van de deelname van de hele gemeenschap (inclusief vrouwen en kinderen) aan de executie, veroorzaakt de kannibaal ook op het vlak van politiek en gender een ware schokgolf.

In deel drie van zijn *Grands Voyages* ziet Theodor de Bry het kannibalisme dan weer als de uitdrukking van een universeel proces van verwording dat progressief naar de onafwendbare destructie van de wereld leidt. In zijn optiek is deze degeneratie zelfs zo absoluut dat ze diametraal ingaat tegen de eeuwenoude opvatting van het menselijk lichaam als een microkosmos die de macrokosmos weerspiegelt.

Hoofdstuk zes concentreert zich op Crispijn de Passe. Rond het einde van de zestiende eeuw graveert hij de prent *Saturnus en zijn kinderen*. Ook hij ziet de bewoners van Amerika door een Europese bril: die van Saturnus en het zodiacale hemelmodel. Saturnus, de eerste antropofaag, castreerder en gecastreerde, is sterk verbonden met de patriarchale macht, de autoriteit van de vader, maar dan in omgekeerde zin: hij is door kindermoord en seksuele verminking aan de macht gekomen, zijn beleid is wanbestuur. De gravure stelt de indianen-kannibalen-mijnwerkers, de onderdanen van Saturnus, in rechtstreeks verband met de onderwereld, de dood en allerlei oneerbare beroepen uit de onderste lagen van de maatschappij. Ook de diabolische sekte van de heksen ressorteert onder de god-planeet: ze belichamen de groeiende vrees voor de ongebreidelde seksualiteit van de vrouw die de patriarchale orde wil omverwerpen. In deze masterthesis wordt daaruit geconcludeerd dat sommige afbeeldingen van kannibalisme een regelrechte aanval op het vrouwelijk geslacht inhouden. Ze kaderen in het ethisch reveil dat in Noord-Europa vóór en ten tijde van de Reformatie en de Contrareformatie aan de gang was.

Hoofdstuk zeven ten slotte richt de kijker op de kannibaal in allegorische voorstellingen van de Nieuwe Wereld. Hier valt een duidelijke evolutie in de voorstelling van Amerika te onderkennen. De naakte vrouw in de titelpagina van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* uit 1570, geïnspireerd door de *Warhaftige Historia* van Hans Staden, is nog steeds het toonbeeld van chaos en fragmentatie. Ook de *Iconologia* van Cesare Ripa uit 1603 blijft Europa voorstellen als een soort correctie of oplossing voor de opsplitsing van het 'natuurlijke', ordeloze en 'wilde' Amerika. In de vroege jaren 1580 echter vindt een eerste verschuiving plaats in de gravure *Amerigo Vespucci herontdekt Amerika* van Theodoor en Filips Galle in samenwerking met Jan Collaert, naar de tekening van Jan Van der Straet. Deze prent miniaturiseert de antropofagie, het kannibalisme wordt er naar de achtergrond verdrongen. Schreffler beschouwt dit als een transformatie in de conceptualisering van Amerika: de gravure minimaliseert de notie van het continent als consument van mensenvlees. Voortaan kan de vrouwenfiguur, het symbool voor Amerika, ook los van het kannibalisme worden gezien. De definitieve doorbraak gebeurt in het pamflet *Amerika en Europa* van Isidro Sariñana y Cuenca uit 1666. Amerika is geen naakte vrouw met een afgehakt hoofd in de hand meer, wél een stevig in de kleren gestoken koningin, beschaafd en op gelijke hoogte met Europa geherdefinieerd. Daarmee is de aanzet gegeven voor een conceptualisering van de Nieuwe Wereld als symbool van heelheid en ongeschondenheid en niet van fragmentatie.

Deze masterthesis heeft het alleen gehad over de verschillende manieren waarop de Europeaan de kannibaal heeft *uitgevonden*. Wie echter de visualisering van antropofagie ten gronde wil bestuderen kijkt uit over een weids panorama van onderzoeksdomeinen: tot nu toe is het onderwerp nauwelijks bestudeerd.

In de eerste plaats moet via archiefonderzoek een groter aantal prenten aan de oppervlakte komen. Zodra aan deze fundamentele voorwaarde is voldaan, rijzen heel wat vragen die als het ware om een antwoord smeken. Een (zeer beperkte) greep uit de reeks. Op welke manier is de beschuldiging van kannibalisme als voorwendsel voor kolonisering in prenten terug te vinden? Wat is de exacte rol van uitgevers in de conceptualisering van de indiaan als de antropofage Ander? In hoeverre weerspiegelt de fascinatie voor afgehakte ledematen de weerzin van de vroegmoderne christelijke samenleving voor kannibalisme als een inferieure, duivelse kopie van de transsubstantiatie? Wat is het verband met het christelijk geloof in de wederopstanding na de dood, *ex voto's* en relikwieën? Welke link bestaat er met het religieuze toneel, justitiële terechtstellingen en anatomische dissecties? Hoe wordt de angst voor de vrouwelijke seksualiteit in de patriarchale samenleving gereflecteerd in voorstellingen van antropofagie? Wat is het verband tussen de degradatie van de kannibalistische indiaan tot de ultieme Ander en de exclusie van heksen (vooral vrouwen) en joden, die eveneens van kannibalisme worden beschuldigd? Hoe evolueert de visualisering van kannibalisme in allegorische voorstellingen van de Nieuwe Wereld? Is een verschil merkbaar tussen katholieke en protestantse afbeeldingen van kannibalisme? Wat hield het ethisch reveil in het zestiende-eeuwse Europa juist in? Etcetera, etcetera. De lijst lijkt eindeloos.

Hoe het ook zij, de plotselinge ontmoeting met de kannibaal als de 'vleesgeworden', ultieme Ander heeft ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld in de vorming van de Europese identiteit.

Lijst van afbeeldingen

Afb. 1

Anoniem, *Canibali*, 1525. tekening in boek, afm. onbekend. s.l., inv.nr. onbekend.

Jiménez del Val, Nasheli. "Seeing Cannibals: European Colonial Discourses on the Latin American Other" (onuitgeg. doctoraatsthesis, UMI, 2013), 111, laatste toegang 12 mei 2016, <http://orca.cf.ac.uk/55851/1/U584386.pdf>.

Afb. 2.

Anoniem, *titel onbekend*, 1623. houtsnede op papier, afm. onbekend. New York, boek in New York Public Library, Print Division, inv.nr. onbekend.

Oakeshott, Walter. *Some Woodcuts by Hans Burgkmair* (Oxford: The University Press, 1960), 26.

Afb. 3.

Anoniem, *titel onbekend*, 1505 of 1506. houtsnede op papier (handgekleurd), 220 mm x 330 mm. New York, boek in New York Public Library, Spencer Collection, inv.nr. onbekend.

Wikimedia Commons, *Cannibalism in the New World, from Vespucci*, laatste toegang 12 mei 2016,

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5b/Cannibalism_in_the_New_World%2C_from_Vespucci.jpg.

Afb. 4.

Anoniem, *titel onbekend*, 1509. houtsnede op papier, afm. onbekend. Rostock, Universitätsbibliothek, inv.nr. onbekend.

Moffitt, John F. en Sebastián, Santiago. *O Brave New People* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996), 166.

Afb. 5.

Anoniem, *titel onbekend*, 1617. houtsnede op papier, afm. onbekend. s.l., inv.nr. onbekend.

Duviols, Jean-Paul. *L'Amérique espagnole vue et rêvée. Les livres de voyages de Christophe Colomb à Bougainville* (s.l.: Promodis, 1985), 166.

Afb. 6.

Anoniem, *De drie vrouwelijke moordenaars*, 1509. houtsnede op papier, afm. onbekend. Londen, British Library Board, inv. nr. c.32.f.2, E.IV.

Sadler, Darlene J. *Brazil Imagined* (Austin: University of Texas Press, 2008), 68.

Afb. 7.

Anoniem, *De verleidelijke vrouwen van Amerika*, 1509. houtsnede op papier, afm. onbekend. Londen, British Library Board, inv. nr. c.32.f.2, E.IV.

Moffitt, John F. en Sebastián, Santiago. *O Brave New People* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996), 160.

Afb. 8.

Anoniem, *Schaamteloze Amerikaanse gewoonten*, 1509. houtsnede op papier, afm. onbekend. Londen, British Library Board, inv. nr. c.32.f.2, E.IV.

Honour, Hugh. *The New Golden Land: European Images of America from the Discoveries to the Present Time* (New York: Pantheon Books, 1975), 10.

Afb. 9.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*. Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 130 (prent nr. 44).

Afb. 10.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil.*

Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 130 (prent nr. 45).

Afb. 11.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil.*

Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 133 (prent nr. 48).

Afb. 12.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil.*

Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 134 (prent nr. 50).

Afb. 13.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil.*

Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 134 (prent nr. 49).

Afb. 14.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil.*

Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 135 (prent nr. 51).

Afb. 15.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*. Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 135 (prent nr. 52).

Afb. 16.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*. Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 133 (prent nr. 47).

Afb. 17.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*. Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 136 (prent nr. 53).

Afb. 18.

Anoniem, *titel onbekend*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*. Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 136 (prent nr. 54).

Afb. 19.

Anoniem, *Ja, meinten sie, er wolle sterben, wir sollten ihn, ehe er den stürbe, totschiagen....*, 1592. kopergravure op papier, afm. onbekend. s.l., inv.nr. onbekend.

De Bry, Theodor. *America de Bry, 1590-1634: Amerika oder die Neue Welt. Die Entdeckung eines Kontinents in 346 Kupferstichen*. Bewerkt en heruitgegeven door Gereon Sievernich (Berlijn en New York: Casablanca, 1990), 131 (prent nr. 15).

Afb. 20.

Anoniem, *Als bald nehmen ihn die Weiber, ziehen ihn auf das Feuer, kratzen ihm die Haut ab...*, 1592. kopergravure op papier, afm. onbekend. s.l., inv.nr. onbekend.

De Bry, Theodor. *America de Bry, 1590-1634: Amerika oder die Neue Welt. Die Entdeckung eines Kontinents in 346 Kupferstichen*. Bewerkt en heruitgegeven door Gereon Sievernich (Berlijn en New York: Casablanca, 1990), 141 (prent nr. 5).

Afb. 21.

Anoniem, *Dasselbige teilen sie unter sich, aber die Eingeweide behalten die Weiber...*, 1592. kopergravure op papier, afm. onbekend. s.l., inv.nr. onbekend.

De Bry, Theodor. *America de Bry, 1590-1634: Amerika oder die Neue Welt. Die Entdeckung eines Kontinents in 346 Kupferstichen*. Bewerkt en heruitgegeven door Gereon Sievernich (Berlijn en New York: Casablanca, 1990), 142 (prent nr. 6).

Afb. 22.

Anoniem, *Diesen Rost mag man billich für der Wilden Fleisch oder Speisekammer und Essen betrachten...*, 1592. kopergravure op papier, afm. onbekend. s.l., inv.nr. onbekend.

De Bry, Theodor. *America de Bry, 1590-1634: Amerika oder die Neue Welt. Die Entdeckung eines Kontinents in 346 Kupferstichen*. Bewerkt en heruitgegeven door Gereon Sievernich (Berlijn en New York: Casablanca, 1990), 144 (prent nr. 1).

Afb. 23.

Crispijn de Passe, *Saturnus en zijn kinderen*, circa 1589 - 1611. kopergravure op papier, 235 mm x 180 mm. Amsterdam, Rijksmuseum, Prentenkabinet, inv. nr. RP-P-1981-187.

Zika, Charles. "Fashioning New Worlds from Old Fathers: Reflections on Saturn, Amerindians and Witches in a Sixteenth-Century Print." In *Dangerous Liaisons. Essays in Honour of Greg Denning*, uitgegeven door Donna Merwick (Parkville: History Department, The University of Melbourne, 1994), 252.

Afb. 24.

Anoniem, *Theatrum Orbis Terrarum*, 1570. kopergravure op papier, afm. onbekend. Gent, Universiteitsbibliotheek UGent, inv. nr. Hi 8798.

Waterschoot, Werner. "The title-page of Ortelius's *Theatrum Orbis Terrarum*." *Quaerendo* 9, nr.1 (1979), 44.

Afb. 25.

Linkse prent

Cavalier d'Arpino, *Amerika*, 1603. inkt op papier, 110 mm x 90 mm. Richmond, Virginia, Library of the Virginia Museum of Fine Arts, inv.nr. onbekend.

Rechtse prent

Cavalier d'Arpino, *Europa*, 1603. inkt op papier, 110 mm x 90 mm. Richmond, Virginia, Library of the Virginia Museum of Fine Arts, inv.nr. onbekend.

Schreffler, Michael J. "Vespucci Rediscovered America: The Pictorial Rhetoric of Cannibalism in Early Modern Culture." *Art History* 28, nr. 3 (2005): 305.

Afb. 26.

Theodor Galle, *Amerigo Vespucci herontdekt Amerika*, 1580. kopergravure (naar tekening door Jan van der Straet), afm. onbekend. Norwalk, The Burndy Library, inv. nr. onbekend.

Montrose, Louis. "The Work of Gender in the Discourse of Discovery." *Representations* 33 (1991): 2.

Afb. 27.

Theodoor Galle, *detail uit Amerigo Vespucci herontdekt Amerika*, 1580. kopergravure (naar tekening door Jan van der Straet), afm. onbekend. New York, Bridgeman Art Library, inv. nr. onbekend.

Schreffler, Michael J. "Vespucci Rediscovered America: The Pictorial Rhetoric of Cannibalism in Early Modern Culture." *Art History* 28, nr. 3 (2005): 301.

Afb. 28.

Anoniem, *Amerika en Europa*, 1666. kopergravure op papier, afm. onbekend. Mexico City, Viuda de Bernardo Calderon, inv. nr. onbekend.

Schreffler, Michael J. "Vespucci Rediscovered America: The Pictorial Rhetoric of Cannibalism in Early Modern Culture." *Art History* 28, nr. 3 (2005): 307.

Lijst van illustraties

III. 1.

Anoniem, *Marvelous Races*, 1493. houtsnede op papier, afm. onbekend. New Haven, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University, inv. nr. fol. XII^v.

Leitch, Stephanie. *Mapping Ethnography in Early Modern Germany. New Worlds in Print Culture* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010), 27.

III. 2.

Anoniem, *Cy dist de l'isle de Seilan*, circa 14e - 15e eeuw. mat. onbekend, 81 mm x 160 mm. Parijs, Cabinet des Manuscrits, Bibliothèque Nationale, inv. nr. 2810 fol 76^v.

Duviols, Jean-Paul. *L'Amérique espagnole vue et rêvée. Les livres de voyages de Christophe Colomb à Bougainville* (s.l.: Promodis, 1985), 35.

III. 3.

Anoniem, *Carta marina*, detail uit Noordoost Zuid-Amerika, 1516. houtsnede op papier, afm. onbekend. Miami Lakes, Library of Congress, Jay I Kislak Foundation, inv. nr. E125.V6 W14 FT MEADE.

Davies, Surekha. "Depictions of Brazilians on French Maps, 1542 - 1555." *The Historical Journal* 55, 2 (2012): 318.

III. 4.

Anoniem, *Kannibalen hakken mensenvlees in stukken*, 1554. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Res/2 Geo.u. 53.

Lestringant, Frank. *Cannibals. The Discovery and Representation of the Cannibal from Columbus to Jules Verne*, vert. Rosemary Morris (Cambridge: Polity Press, 1997), 25.

III. 5.

Anoniem, *Een man wordt aan het spit geroosterd*, 1554. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Res/2 Geo.u. 53.

Lestringant, Frank. *Cannibals. The Discovery and Representation of the Cannibal from Columbus to Jules Verne*, vert. Rosemary Morris (Cambridge: Polity Press, 1997), 25.

III. 6.

Anoniem, *Cynomolgus, Anthropophagus, Himantopode, and Artibatirae*, s.d. materiaal onbekend, afm. onbekend. Londen, Sion College Bestiary, inv. nr. fol. 117.

Friedman, John Block. *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought* (Syracuse: Syracuse University Press, 2000), 11, afb. 3.

III. 7.

Anoniem, *Indian Man and Wife*, circa 1505. houtsnede op papier, afm. onbekend. s.l., inv.nr. onbekend.

Moffitt, John F. en Sebastián, Santiago. *O Brave New People* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996), 148.

III. 8.

Hans Burgkmair, *Wildeman in gevecht met ridder (het gevecht van Valentijn en Namelos)*, circa 1503. zwarte inkt op papier, 210 mm x 285 mm. Washington: National Gallery of Art, Ailsa Mellon Bruce Fund, inv. nr. B-30.554.

Husband, Timothy. *The Wild Man. Medieval Myth and Symbolism*. tent.cat., New York, Metropolitan Museum of Art (New York: Metropolitan Museum of Art, 1980 - 1981. Antwerpen 1987), 135.

III. 9.

Anoniem, *Wildeman en boer*, 13e eeuw. sculptuur in steen, afm. onbekend. Semur-en-Auxois, Provence, Noord portaal Notre-Dame, inv.nr. onbekend.

Bernheimer, Richard. *Wild Men in the Middle Ages. A Study in Art, Sentiment, and Demonology* (Cambridge: Harvard University Press, 1952), prent 7.

III. 10.

Lucas Cranach de Oudere, *Kannibaal of werewolf*, 1510 - 1515. houtsnede op papier, 161 mm x 125 mm. New York, The Metropolitan Museum of Art, Harris Brisbane Dick Fund, inv. nr.

42.45.1.

Husband, Timothy. *The Wild Man. Medieval Myth and Symbolism*. tent.cat., New York, Metropolitan Museum of Art (New York: Metropolitan Museum of Art, 1980 - 1981. Antwerpen 1987), 111.

Ill. 11.

Meester bvg, *Wild folk family*, circa 1468. houtsnede op papier, afm. onbekend. Wenen, Albertina, inv. nr. onbekend.

Bartra, Roger. *Wild Men in the Looking Glass. The Mythic Origins of European Otherness* (Ann Arbor: University of Michigan Press: 1994), 105 (prent 46).

Ill. 12.

Anoniem, “*The Invention of the Indies*”, 1493. houtsnede op papier, afm. onbekend. s.l., inv. nr. onbekend.

Moffitt, John F. en Sebastián, Santiago. *O Brave New People* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996), 138 (prent 17).

Ill. 13.

Anoniem, “*The Newly Found Islands*”, 1493. houtsnede op papier, afm. onbekend. s.l., inv. nr. onbekend.

Moffitt, John F. en Sebastián, Santiago. *O Brave New People* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996), 139 (prent 18).

Ill. 14.

Anoniem, “*The Newly Found Islands*”, 1495. houtsnede op papier, afm. onbekend. s.l., inv. nr. onbekend.

Moffitt, John F. en Sebastián, Santiago. *O Brave New People* (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996), 140 (prent 19).

Ill. 15.

Anoniem, *Inferno*, circa 1550. olieverf op paneel, 1190 mm x 2175 mm. Lissabon, Museu de

Arte Antiga, inv. nr. 432 Pint.

Honour, Hugh. *The New Golden Land: European Images of America from the Discoveries to the Present Time* (New York: Pantheon Books, 1975), 54-55.

Ill. 16.

Anoniem, *Wilde familie in grot*, circa 1500. pen en inkt op perkament, afm. onbekend. Parijs, Bibliotheque Nationale, inv. nr. Ms.fr.2374, fol. 3 verso.

Colin, Susi. "The Wild Man and the Indian in Early 16th Century Book Illustration." In *Indians and Europe, An Interdisciplinary Collection of Essays*, uitgegeven door Christian F.Feest (Aken: Herodot, RaderVerlag, 1987), 27.

Ill. 17.

Anoniem, *Wolfdietrich ontmoet Rauhe Else*, 1509. incunabel op papier, 275 mm x 190 mm. New York, The New York Public Library, Spencer Collection; Astor, Lenox and Tilden Foundation, inv. nr. onbekend.

Colin, Susi. "The Wild Man and the Indian in Early 16th Century Book Illustration." In *Indians and Europe, An Interdisciplinary Collection of Essays*, uitgegeven door Christian F.Feest (Aken: Herodot, RaderVerlag, 1987), 14.

Ill. 18.

Lucas Cranach de oude, *Oordeel van Paris*, 1508. houtsnede op papier, 370 mm x 265mm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. RP-P-OB-4428.

Rijksmuseum Amsterdam, laatste toegang 12 mei 2016,
<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-4428>.

Ill. 19.

Anoniem, *Inheemse groepen van de Braziliaanse kust*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*. Uitgegeven en vertaald door Neil L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), XIV (prent nr. 3).

III. 20.

Anoniem, *Iwera Pemme*, 1557. houtsnede op papier, afm. onbekend. München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Staden, Hans. *Hans Staden's True History. An Account of Cannibal Captivity in Brazil*. Uitgegeven en vertaald door Neil. L. Whitehead en Michael Harbsmeier (Durham en London: Duke University Press, 2008), 131 (prent nr. 46).

III. 21.

Anoniem, *De dissectione partium corporis humani libri tres*, 1545. houtsnede op papier, 359 mm x 234 mm. New York, Metropolitan Museum of Art, inv. nr.42.138.

Metropolitan Museum of Art, laatste toegang 12 mei 2016,
<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/349377>

III. 22.

Anoniem, *Adam en Eva*, 1592. kopergravure op papier, afm. onbekend. s.l., inv.nr. onbekend.
De Bry, Theodor. *America de Bry, 1590 - 1634: Amerika oder die Neue Welt. Die Entdeckung eines Kontinents in 346 Kupferstichen*. Bewerkt en heruitgegeven door Gereon Sievernich (Berlijn en New York: Casablance, 1990), 15 (prent nr. 1).

III. 23.

Crispijn de Passe de Oude, *De Gouden Keten van Plato* (Titelprent voor een serie van Zeven Planeten), ca. 1589 - 1611. kopergravure op papier, 243 mm x 186 mm. Amsterdam, Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, inv. nr. RP-P-1981-186.

Veldman, Ilja M. "De macht van de planeten over het mensdom in prenten naar Maarten de Vos." *Bulletin van het Rijksmuseum* 31, nr. 1 (1983): 23.

III. 24.

Georg Pencz, *Saturnus en zijn kinderen*, 1531. houtsnede op papier, 348 mm x 218mm. Londen, The British Museum, Prints & Drawings, inv. nr. 1895,0122.295.

Zika, Charles. "Fashioning New Worlds from Old Fathers: Reflections on Saturn, Amerindians and Witches in a Sixteenth-Century Print." In *Dangerous Liaisons. Essays in Honour of Greg*

Dening, uitgegeven door Donna Merwick (Parkville, History Department, The University of Melbourne, 1994), 259.

ILL. 25.

Hans Baldung Grien, *Aristoteles en Phyllis*, 1515. houtsnede op papier, 333 mm x 240 mm. Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-4120.

Zika, Charles. "She-Man: Visual Representations of Witchcraft and Sexuality in Sixteenth-Century Europe." In *Engendering Love and War in Medieval and Early Modern Europe*, uitgegeven door Andrew Lynch en Philippa Maddern (Nedlands, University of Western Australia Press, 1995), 180.

Ill. 26.

Hans Baldung Grien, *Een groep vrouwelijke heksen*, 1510. houtsnede op papier, 379 mm x 260 mm. New York, The Metropolitan Museum of Art, 41.1.201.

Zika, Charles. "She-Man: Visual Representations of Witchcraft and Sexuality in Sixteenth-Century Europe." In *Engendering Love and War in Medieval and Early Modern Europe*, uitgegeven door Andrew Lynch en Philippa Maddern (Nedlands, University of Western Australia Press, 1995), 150.

ILL. 27.

Anoniem, *A woman in a fool's cap setting a cauldron on the fire*, 1518. houtsnede op papier, afm. onbekend. Londen, British Library, inv. nr. fol. M3v.

Zika, Charles. "She-Man: Visual Representations of Witchcraft and Sexuality in Sixteenth-Century Europe." In *Engendering Love and War in Medieval and Early Modern Europe*, uitgegeven door Andrew Lynch en Philippa Maddern (Nedlands, University of Western Australia Press, 1995), 154.

ILL. 28.

Anoniem, *Vrouwelijke heksen eten samen*, circa 1495. houtsnede op paper, afm. onbekend. Melbourne, State Library of Victoria, inv. nr. fol. 18r.

Zika, Charles. "She-Man: Visual Representations of Witchcraft and Sexuality in Sixteenth-Century Europe." In *Engendering Love and War in Medieval and Early Modern Europe*,

uitgegeven door Andrew Lynch en Philippa Maddern (Nedlands, University of Western Australia Press, 1995), 161.

III. 29.

Hans Baldung Grien, *Female Witches Preparing for Flight*, 1514. pen op rood-bruin getint papier opgehoogd met wit, 286 mm x 205 mm. Wenen, Albertina, inv. nr. 178172.

Zika, Charles. "Fears of Flying: Representations of Witchcraft and Sexuality in Early Sixteenth-Century Germany." *Australian Journal of Art* 8, nr. 1 (1989): 37.

III. 30.

Jan van der Straet, *De ontdekking van Amerika*, circa 1575. pentekening op papier, 190 mm x 269 mm. New York, The Metropolitan Museum of Art, inv. nr. 1974.205.

Le Corbeiller, Clare. "Miss America and her Sisters: Personifications of the Four Parts of the World." *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series 19, nr. 8 (1961): 211.

Afbeeldingen

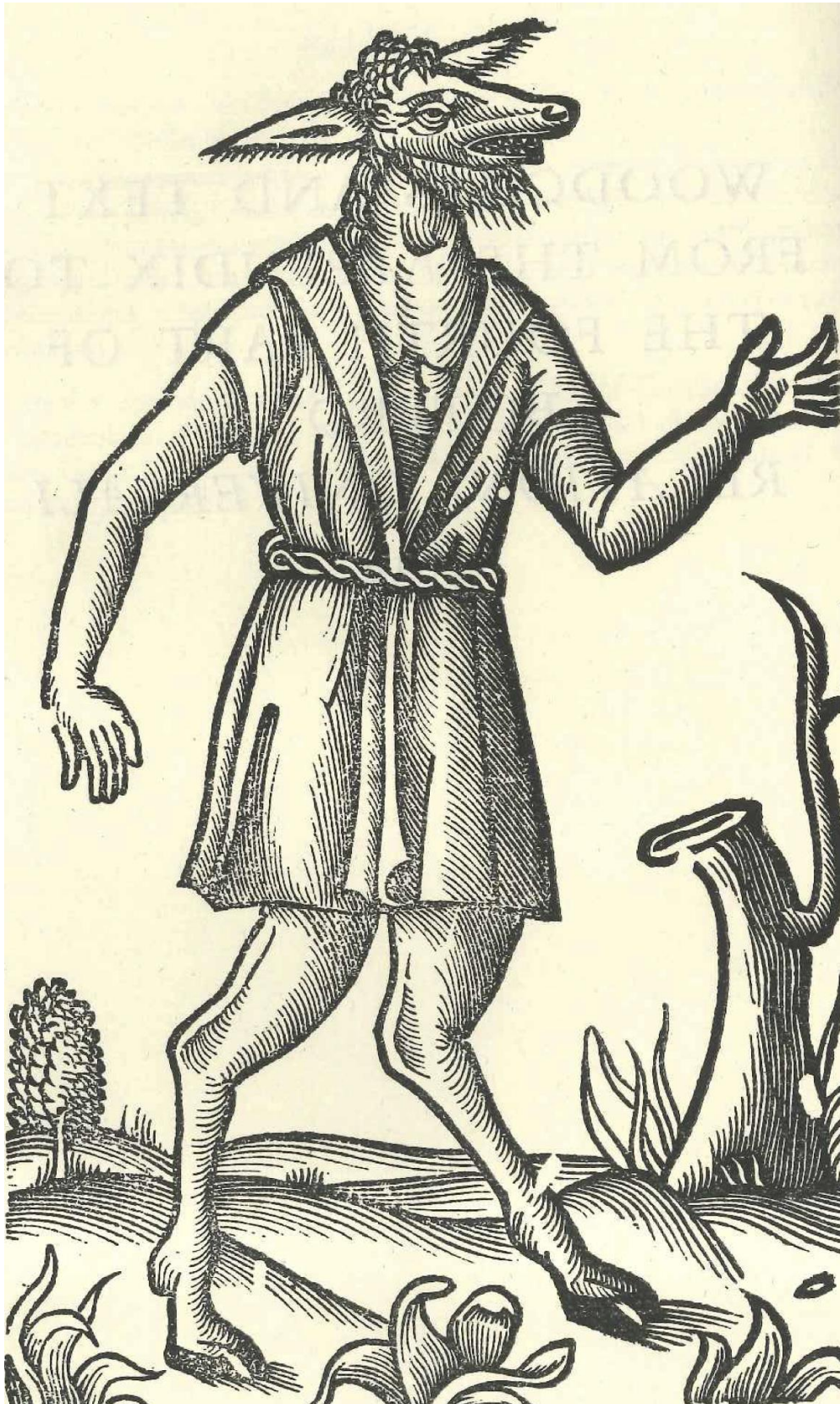

Afb. 1. Anoniem, *Canibali*, 1525.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

s.l., inv.nr. onbekend.

Afb. 2. Anoniem, *titel onbekend*, 1623.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

New York, boek in New York Public Library, Print Division, inv.nr. onbekend.

Afb. 3. Anoniem, *titel onbekend*, 1505 of 1506.

houtsnede op papier (handgekleurd), 220 x 330 mm.

New York, New York Public Library, Spencer Collection, inv.nr.onbekend.

Afb. 4. Anoniem, *titel unbekend*, 1509.

houtsnede op papier, afm. unbekend.

Rostock, Universitätsbibliothek, inv. nr. Sig. Qi-39.

Afb. 5. Anoniem, *titel onbekend*, 1617.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

s.l., inv.nr. onbekend.

Afb. 6. Anoniem, *De drie vrouwelijke moordenaars*, 1509.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

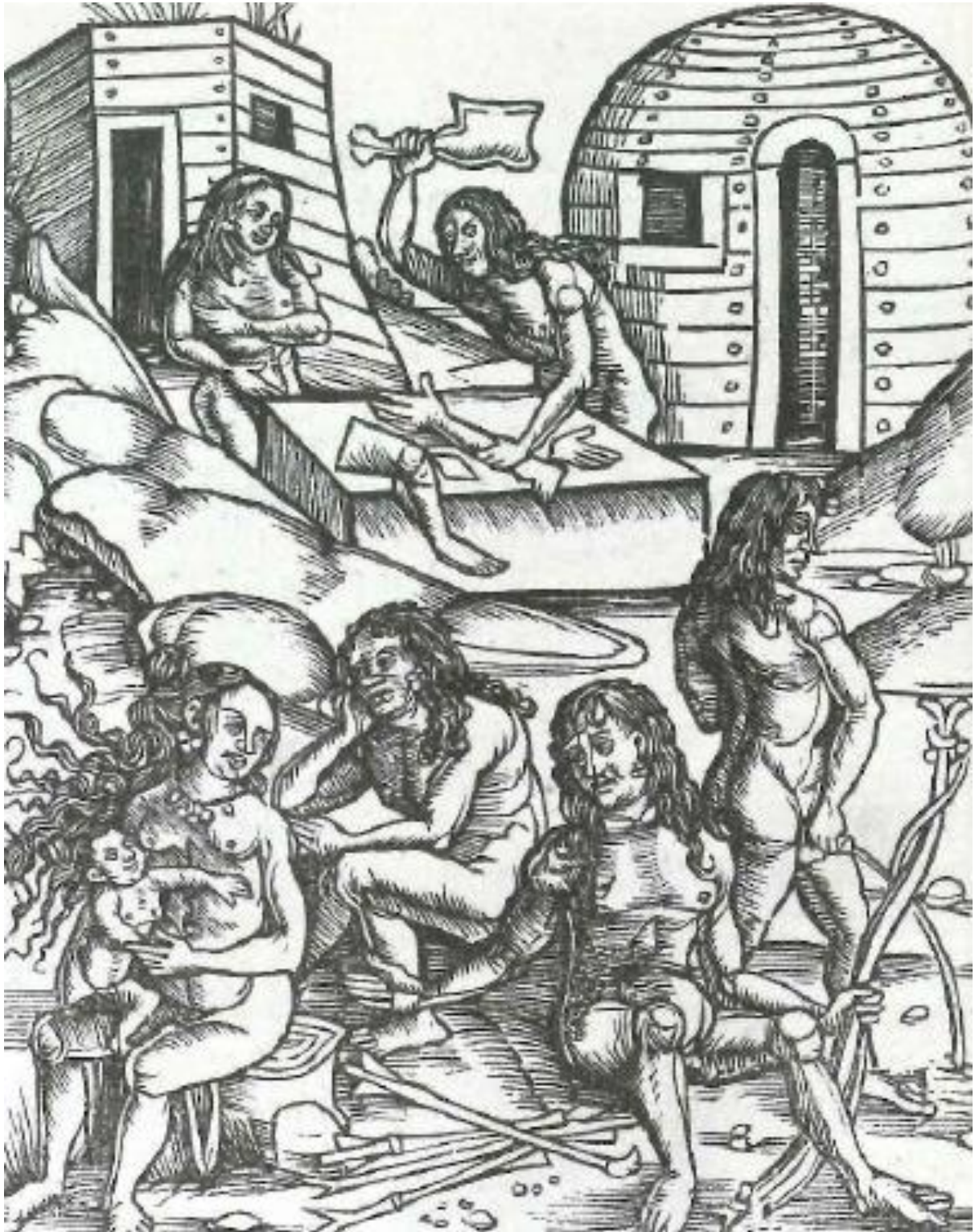
Londen, British Library Board, inv. nr. c. 32.f.2, E.IV.

Afb. 7. Anonim, *De verleidelijke vrouwen van Amerika*, 1509.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

Londen, British Library Board, inv. nr. c. 32.f.2, E.IV.

Afb. 8. Anoniem, *Schaamteloze Amerikaanse gewoonten*, 1509.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

Londen, British Library Board, inv. nr. c. 32.f.2, E.IV.

Afb. 9. Anoniem, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Afb. 10. Anoniem, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Afb. 11. Anoniem, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

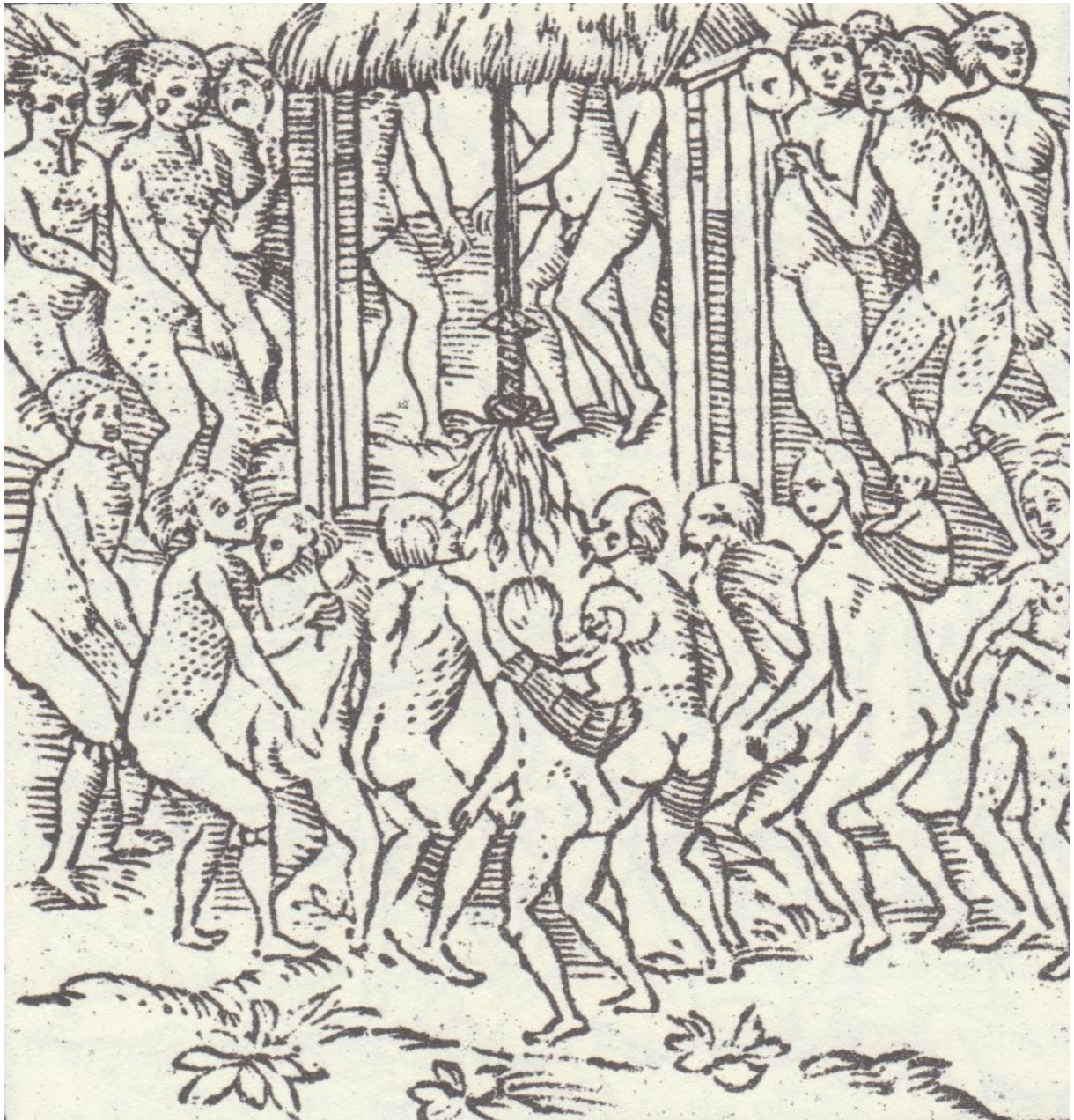
München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Afb. 12. Anoniem, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Afb. 13. Anoniem, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Afb. 14. Anonim, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Afb. 15. Anoniem, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Afb. 16. Anoniem, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Afb. 17. Anoniem, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

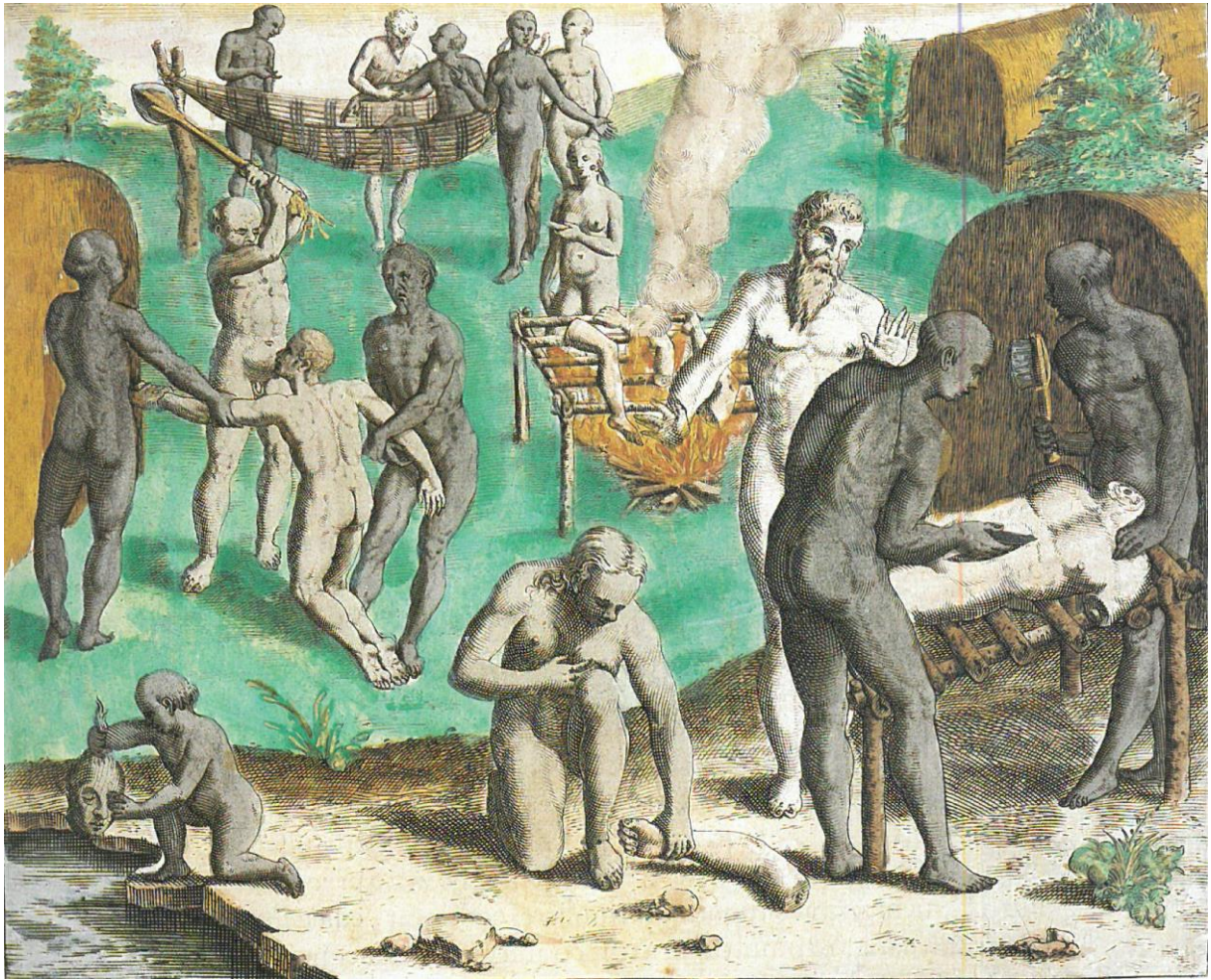

Afb. 18. Anoniem, *titel onbekend*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

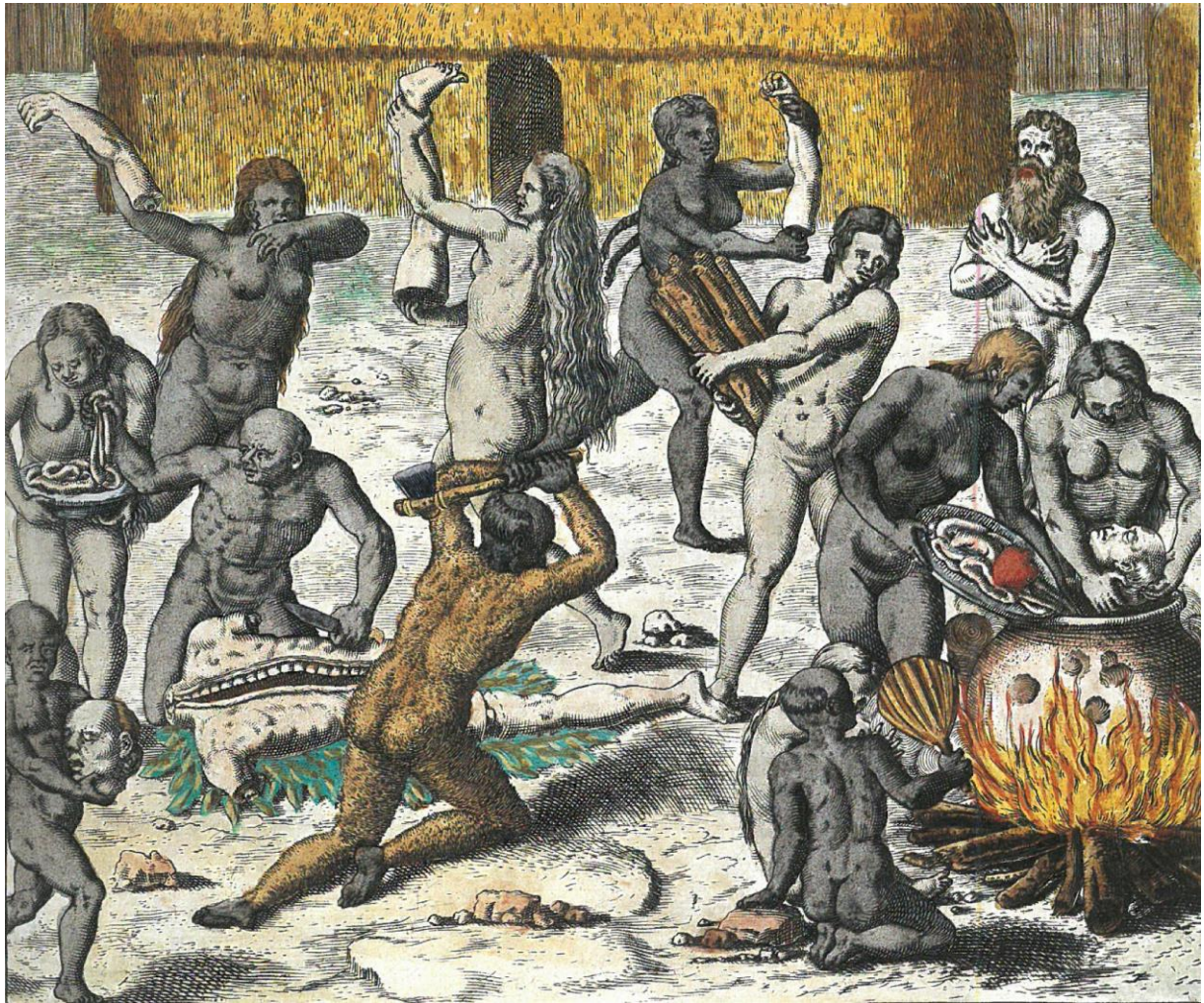
München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

Afb. 19. Anoniem, *Ja, meinten sie, er wolle sterben, wir sollten ihn, ehe er den stürbe, totschiagen...*, 1592.

kopergravure op papier, afm. onbekend.

s.l., ., inv.nr. onbekend.

Afb. 20. Anoniem, *Alsbald nehmen ihn die Weiber, ziehen ihn auf das Feuer, kratzen ihm die Haut ab...*, 1592.

kopergravure op papier, afm. onbekend.

s.l., inv.nr. onbekend.

Afb. 21. Anonim, *Dasselbige teilen sie unter sich, aber die Eingeweide behalten die Weiber...*, 1592.

kopergravure op papier, afm. onbekend.

s.l., inv.nr. onbekend.

Afb. 22. Anoniem, *Diesen Rost mag man billich für der Wilden Fleisch oder Speisekammer und Essen betrachten...*, 1592.

kopergravure op papier, afm. onbekend.

s.l., inv.nr. onbekend.

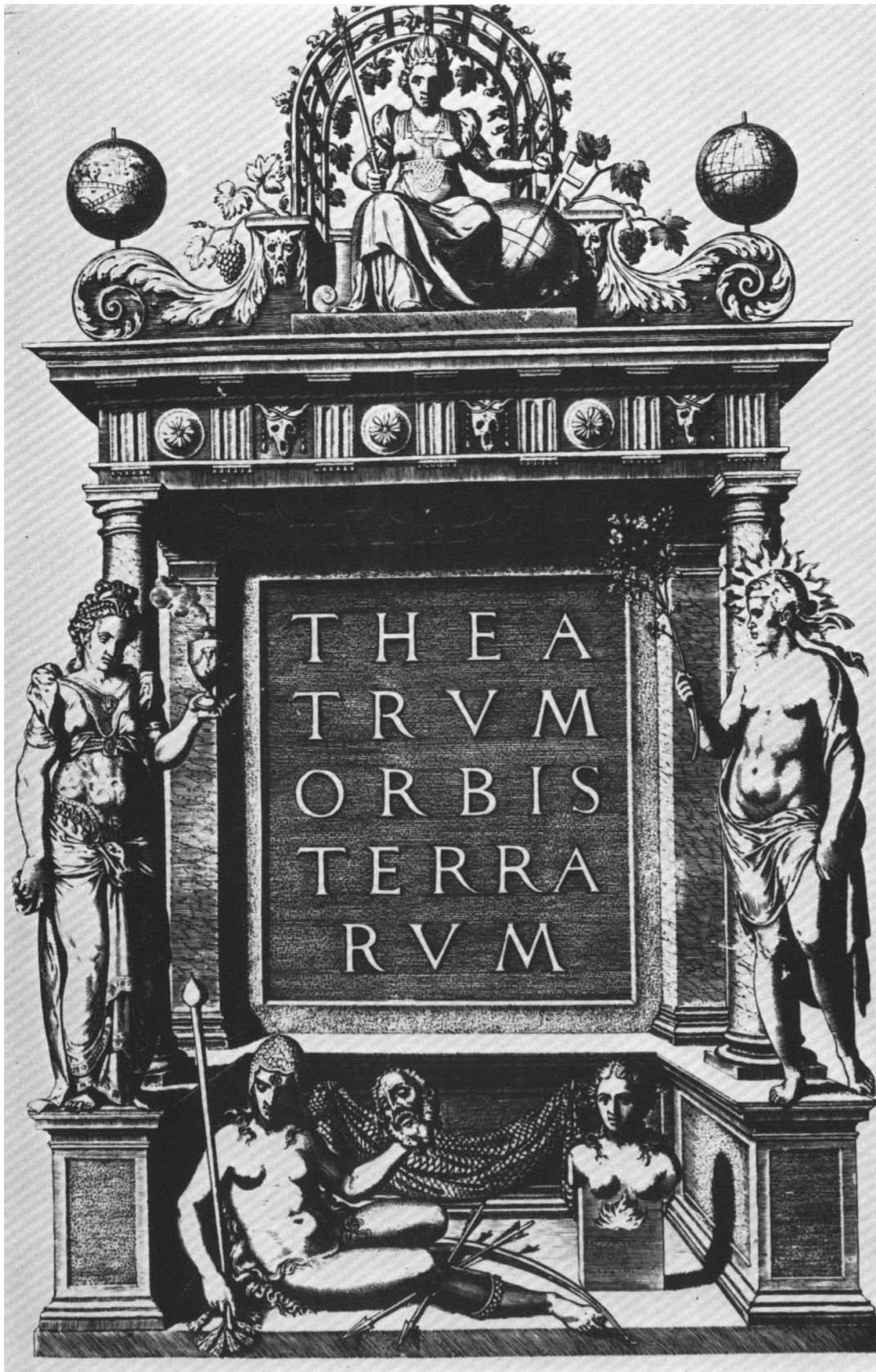

Ecce Saturnus minitator vanae   *Et sua percurrit sentis, petitiq;*   *Potest Phœni acies Occidentis*   *Quæ regni gloriâ, quæ hæretiq; potes.*
Tulæ vel parvas seu mentis yu,   *Juribus Regis tota Capricum;*   *Omne terrarum; reperit satinas.*   *Luce Saturni sunt istius regis*
Cernit aurigam cœlestium Draconum   *Praebet ad aërym cœteris Aquatri*   *Et mazas impet genis fructivo.*   *Substiti tuis, manis regentes.*
Alia curia   *Cœlestis vna*   *Et Mars iuris*   *Cœlesti vna*

Afb. 23. Crispijn de Passe, *Saturnus en zijn kinderen*, circa 1589 - 1611.

kopergravure op papier, 235 mm x 180 mm.

Amsterdam, Rijksmuseum, Prentenkabinet, inv. nr. RP-P-1981-187.

Afb. 24. Anonim, *Theatrum Orbis Terrarum*, 1570.

kopergravure op papier, afm. onbekend.

Gent, Universiteitsbibliotheek UGent, inv. nr. Hi 8798.

Afb. 25 Linkse prent: Cavalier d'Arpino, *Amerika*, 1603.

inkt op papier, 110 mm x 90 mm.

Richmond, Virginia, Library of the Virginia Museum of Fine Arts, inv.nr. onbekend.

Rechtse prent: Cavalier d'Arpino, *Europa*, 1603.

inkt op papier, 110 mm x 90 mm.

Richmond, Virginia, Library of the Virginia Museum of Fine Arts, inv.nr. onbekend.

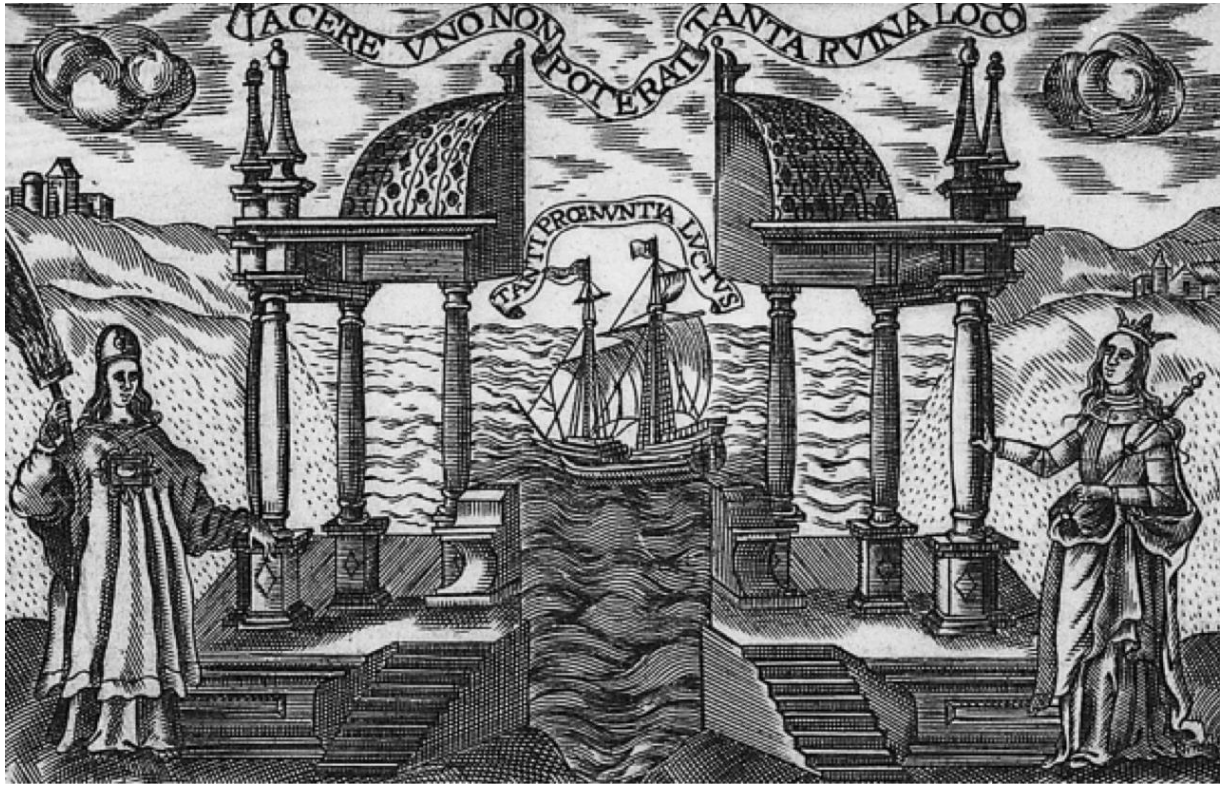
Afb. 26. Theodor Galle, *Amerigo Vespucci herontdekt Amerika*, 1580.
kopergravure (naar tekening door Jan van der Straet), afm. onbekend.
Norwalk, The Burndy Library, inv. nr. onbekend.

Afb. 27. Theodoor Galle, *detail uit Amerigo Vespucci herontdekt Amerika*, 1580.

kopergravure (naar tekening door Jan van der Straet), afm. onbekend.

New York, Bridgeman Art Library, inv. nr. onbekend.

Afb. 28. Anoniam, *Amerika en Europa*, 1666.

kopergravure op papier, afm. onbekend.

Mexico City, Viuda de Bernardo Calderon, inv. nr. onbekend.

Illustraties

	<p>DE hominib⁹ diuersar⁹ formar⁹ dicit Plin. li. viij. ca. ij. Et Aug. li. xvi. de ci. dei. ca. viij. Et Iheronimus Epti. li. xi. ca. iij. oia q̄ sequuntur in india. Cenocephali homines sunt canina capita habentes cū latratu loquuntur aucupio viuūt. vt dicit Plin. qui omnes vescuntur pellibus animalū.</p>	
	<p>Uropiles in India vnū oculum hnt in fronte sup na sum hij solas ferarū carnes comedūt. Ideo agriofagite vocātur supra nasomonas confinesq; illorū homines esse: vtriusq; nature inter se vicibus cocūtes. Calliphanes tradit Arestonles adijcit dextram mānam ijs vinilem leuam muliebrem esse quo berno froditas appellamus.</p>	
	<p>ferunt certi ab oriētis pte intima esse homines sine naribus: facie plana eq̄li totius corpis planicie. Alios supiore labio orbas. alios sine linguis et alijs cōcreta ora esse modico foramine calamis auenarū potū haunētes.</p>	
	<p>Item homines habentes labiū inferius. ita magnū vt totam faciem contegant labio dormientes.</p>	
	<p>Item aliq̄ sine linguis nutu loq̄ntes siue motu vt monachi.</p>	
	<p>Pannothi in scythia aures tam magnas hnt. vt contegant totum corpus.</p>	
	<p>Arrabite in ethiopia pni ambulāt vt pecora. et alij viuūt p annos. xl. quē vullus supgreditur.</p>	
	<p>Sanni homiūones sunt aduncis naribus cornua i frontibus hnt et caprarū pedibus similes qualē in similitudine sanctus Antonius abbas vidit.</p>	
	<p>In ethiopia occidentali sunt vnipedes vno pede latissimo tam veloces vt bestias insequantur.</p>	
	<p>In scythia tripodēs sunt humanā formas eqnos pedes habentes.</p>	
	<p>In affrica familias quasda effasātiū Ifigonus et Amphodorus tradūt quaz laudatōne intereāt. p̄bata. arefcāt arbores: emoriātur infantes. esse eiusdem generis in tribalis et illarijs adijcit Ifigon⁹ q̄ visu quoq; effastinent iratis p̄cipue oculis: quod eorū malū facilius sentire puberes notabili⁹ esse q̄ puillas binas in oculis singulis habeant.</p>	
	<p>Item hoies. v. cubitoꝝ nuq̄ infirmi vsq; ad mortes hoc oia scribūt Plin. Aug. Ibi. p̄terea legit i gess. Alexandri q̄ i india sunt aliq̄ hoies sex man⁹ hntes.</p>	
	<p>Itē hoies nudi et pilosi in flumine morātes.</p>	
	<p>Itē hoies manib⁹ et pedib⁹ sex digitos habentes.</p>	
	<p>Itē aporbami i aqs morātes medij hoies et medij caballi.</p>	
	<p>Item mulieres cū barbīs vsq; ad pect⁹ s̄ capite plano sine crinibus.</p>	
	<p>In ethiopia occidentali sūt ethiopes. iij. oculos hntes</p>	
	<p>In Eripia sunt hoies formosi et collo grumo cū rostris alium hoimq; effigies mōstreras circa cetera vitates gigni mime mirā. Artifici ad formanda corpora effigiesq; celandas mobilitate ignea.</p>	
	<p>Antipodes sūt. i. hoies a vna pte terre vbi sol orit q̄n occidit nob̄ aduersa pedib⁹ nris calcare vestigia nulla rōe credēdū ē vt ait Aug. i6. de ci. dei. c. 9. In gēs tñ b̄ puḡ lraz p̄traq; vulgi opioes circūfundi terre hoies vndiq; couersisq; iter se pedib⁹ stare et cūcti silem eē celi vñcē. Ac sili mō et q̄cūq; pte mediā calcari. Cur at n̄ decidāt: mirēf et illi nos n̄ decidere: nā cū repugnāte: et quo cadāt negāte vt possint cadere. Nā sic ignis sedes nō ē nisi i ignib⁹: agrū nisi i aqs. spūs nisi in spū. Ita terre arcenibus cūctis nisi in se locus non est.</p>	

Ill. 1. Anonim, *Marvelous Races*, 1493.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

New Haven, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University, inv. nr. fol. XII^v

Ill. 2. Anoniem, *Cy dist de l'isle de Seilan*, circa 14e - 15e eeuw.

mat. onbekend, 81 mm x 160 mm.

Parijs, Cabinet des Manuscrits, Bibliothèque Nationale, inv. nr. 2810 fol 76^v.

Ill. 3. Anoniem, *Carta marina*, detail uit Noordoost Zuid-Amerika, 1516.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

Miami Lakes, Library of Congress, Jay I Kislak Foundation, inv. nr. E125.V6 W14 FT MEADE.

III. 4. Anoniem, *Kannibalen hakken mensenvlees in stukken*, 1554.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Res/2 Geo.u. 53.

Ill. 5. Anoniem, *Een man wordt aan het spit geroosterd*, 1554.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Res/2 Geo.u. 53.

Ill. 6. Anoniem, *Cynomolgus*, *Anthropophagus*, *Himantopode*, and *Artibatirae*, s.d.
mat. onbekend, afm. onbekend.

Londen, Sion College Bestiary, inv. nr. fol. 117.

Ill. 7. Anonim, *Indian Man and Wife*, circa 1505.

houtsneede op papier, afm. onbekend.

s.l., inv.nr. onbekend.

Ill. 8. Hans Burgkmair, *Wildeman in gevecht met ridder (het gevecht van Valentijn en Namelos)*, circa 1503.

zwarte inkt op papier, 210 mm x 285 mm.

Washington, National Gallery of Art, Ailsa Mellon Bruce Fund, inv. nr. B-30.554.

III. 9. Anoniem, *Wildeman en boer*, 13e eeuw.

sculptuur in steen, afm. onbekend.

Semur-en-Auxois, Provence, Noord portaal Notre-Dame, inv.nr. onbekend.

Ill. 10. Lucas Cranach de Oudere, *Kannibaal of werewolf*, 1510 - 1515.

houtsnede op papier, 161 mm x 125 mm.

New York, The Metropolitan Museum of Art, Harris Brisbane Dick Fund, inv. nr. 42.45.1.

Ill. 11. Meester bxg, *Wild folk family*, circa 1468.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

Wenen, Albertina, inv. nr. onbekend.

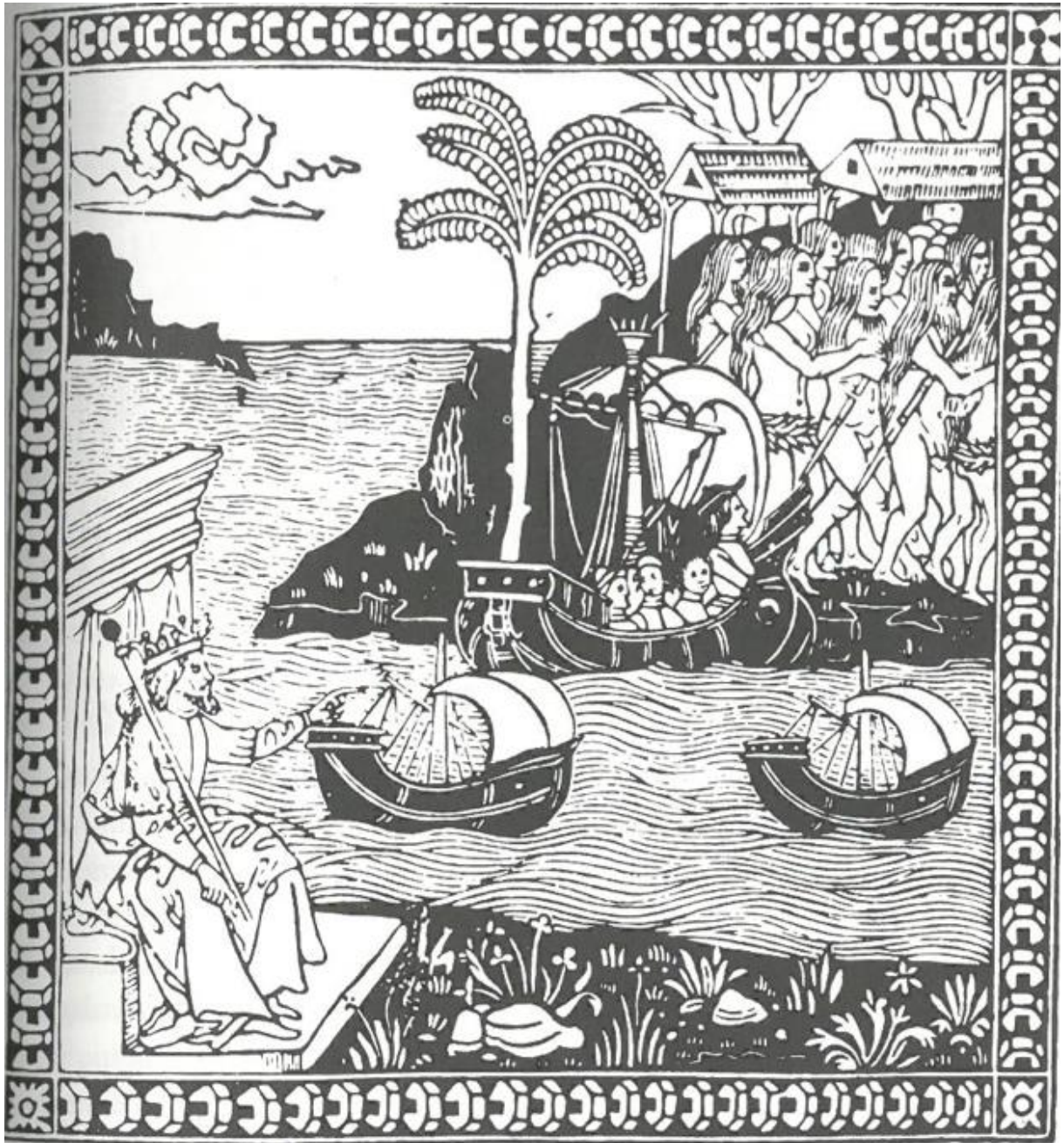

III. 12. Anoniem, *"The Invention of the Indies"*, 1493.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

s.l., inv. nr. onbekend.

Ill. 13. Anoniem, *“The Newly Found Islands”*, 1493.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

s.l., inv. nr. onbekend.

Ill. 14. Anoniem, *“The Newly Found Islands”*, 1495.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

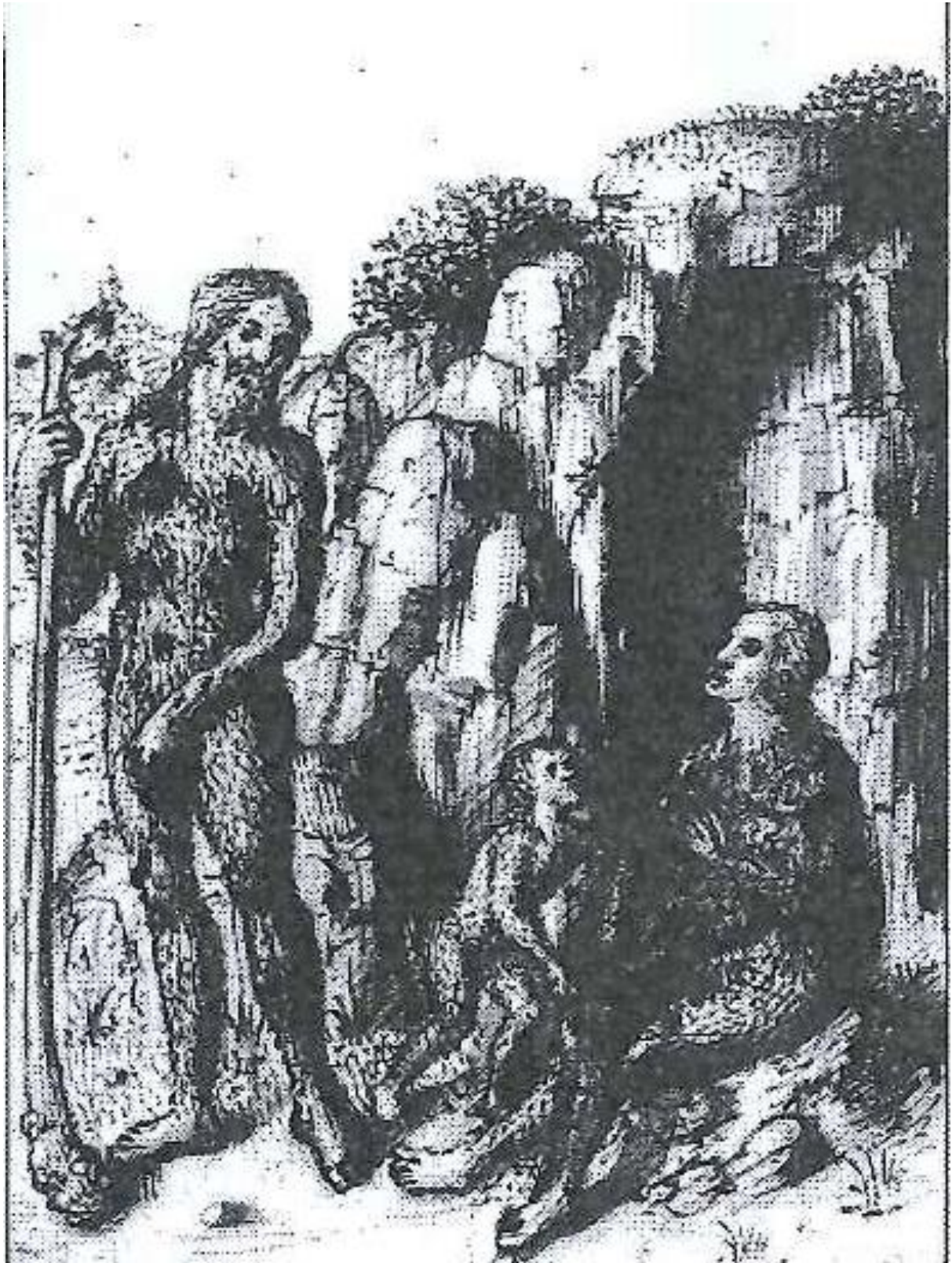
s.l., inv. nr. onbekend.

Ill. 15. Anoniem, *Inferno*, circa 1550.

olieverf op paneel, 1190 mm x 2175 mm.

Lissabon, Museu de Arte Antiga, inv. nr. 432 Pint.

Ill.16. Anoniem, *Wilde familie in grot*, circa 1500.

pen en inkt op perkament, afm. onbekend.

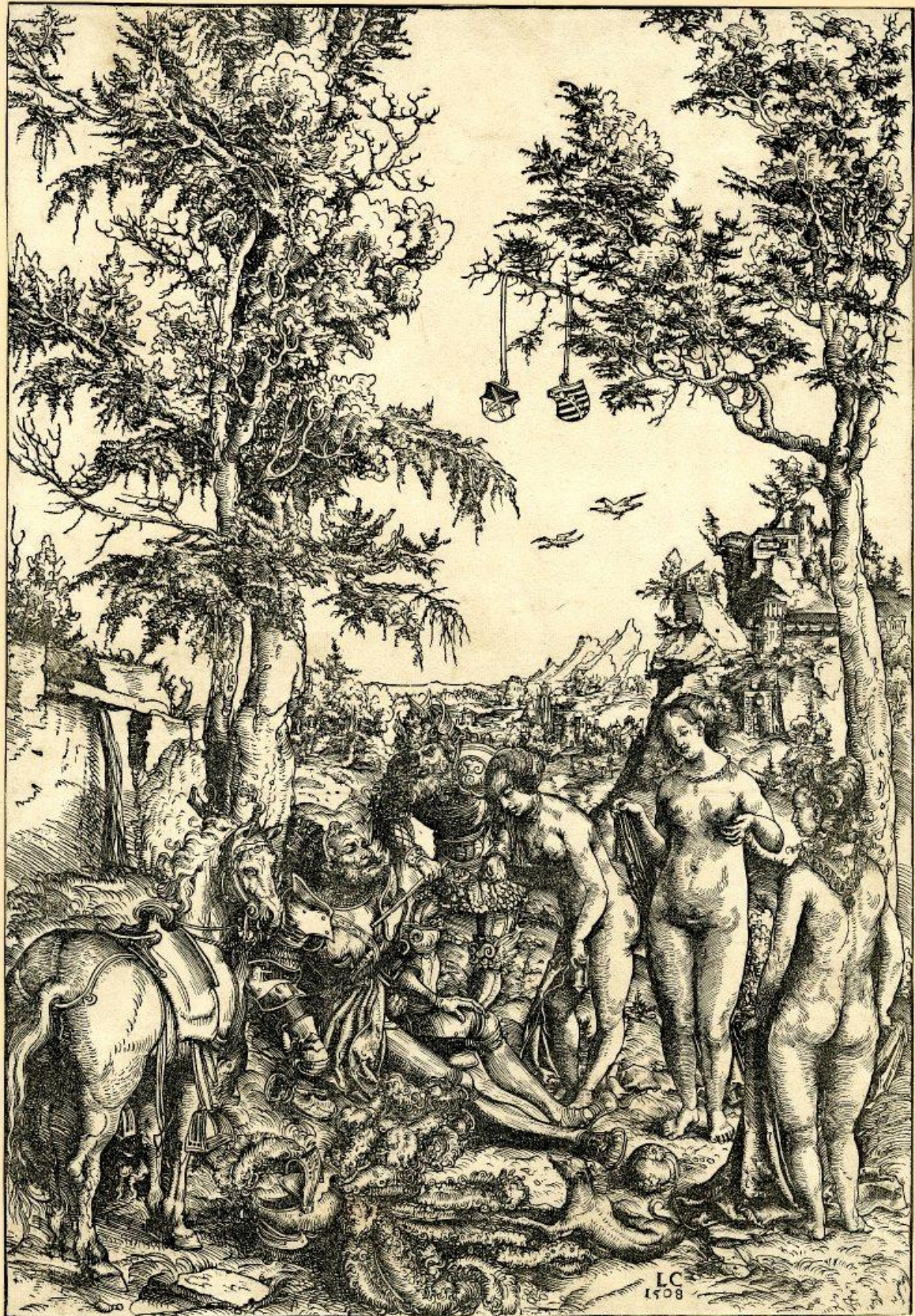
Parijs, Bibliotheque Nationale, inv. nr. Ms.fr.2374, fol. 3 verso.

Ill. 17. Anoniem, *Wolfdietrich ontmoet Rauhe Else*, 1509.

incunabel op papier, 275 mm x 190 mm.

New York, The New York Public Library, Spencer Collection; Astor, Lenox and Tilden Foundation, inv. nr. onbekend.

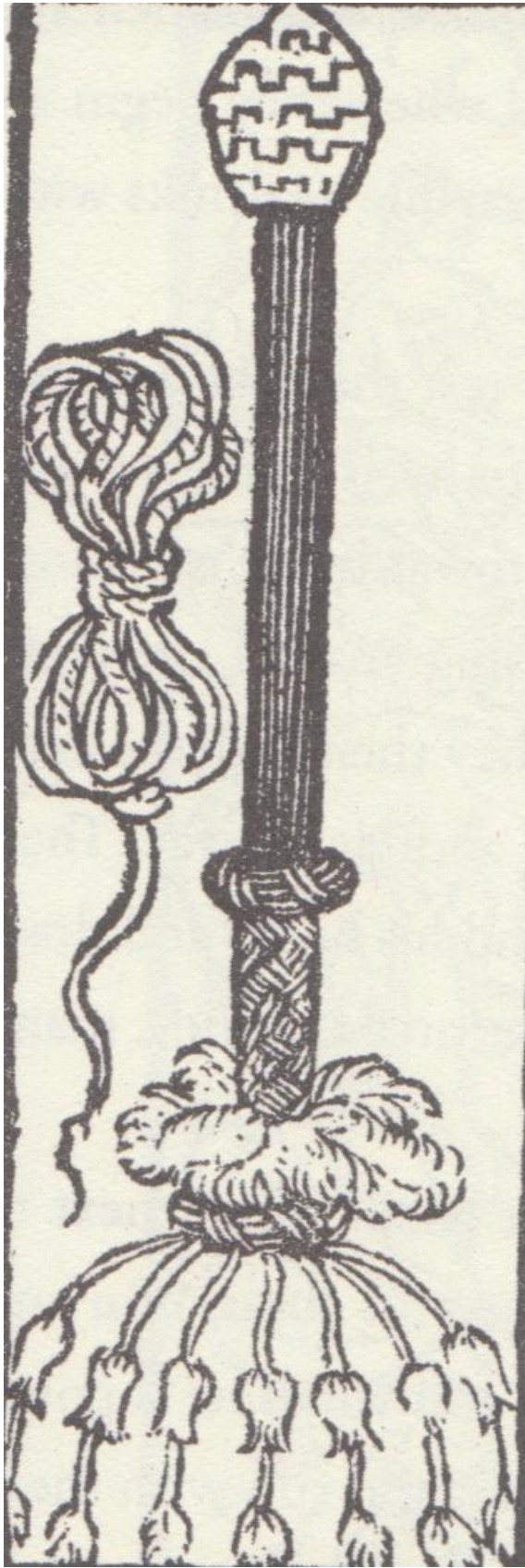

Ill.18. Lucas Cranach de oude, *Oordeel van Paris*, 1508.

houtsnede op papier, 370 mm x 265 mm.

Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. RP-P-OB-4428.

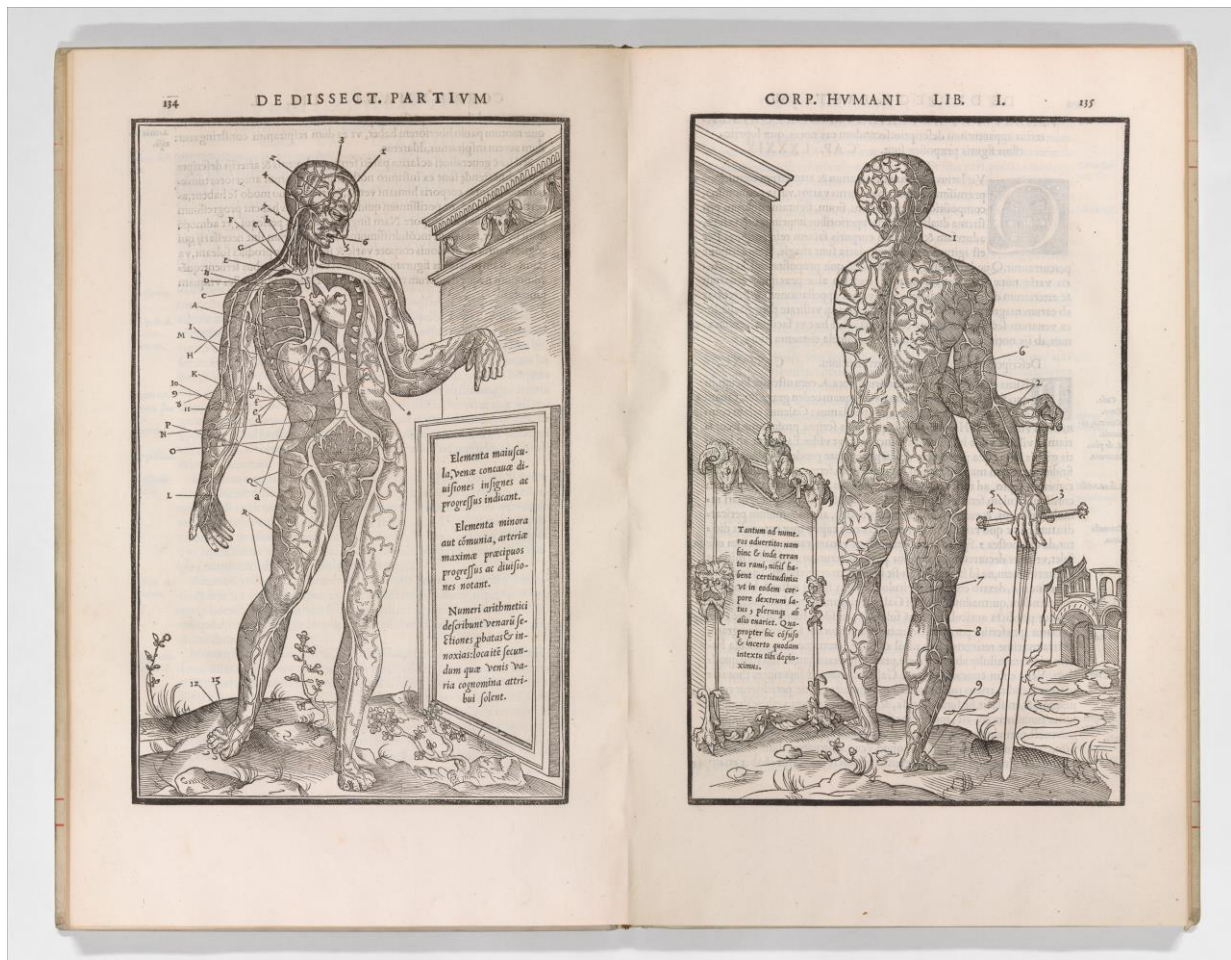

III.20. Anoniem, *Iwera Pemme*, 1557.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

München, Bayerische Staatsbibliothek, inv. nr. Rar. 1777#Beibd.1.

III.21. Anoniem, *De dissectione partium corporis humani libri tres*, 1545.

houtsnede op papier, 359 mm x 234 mm.

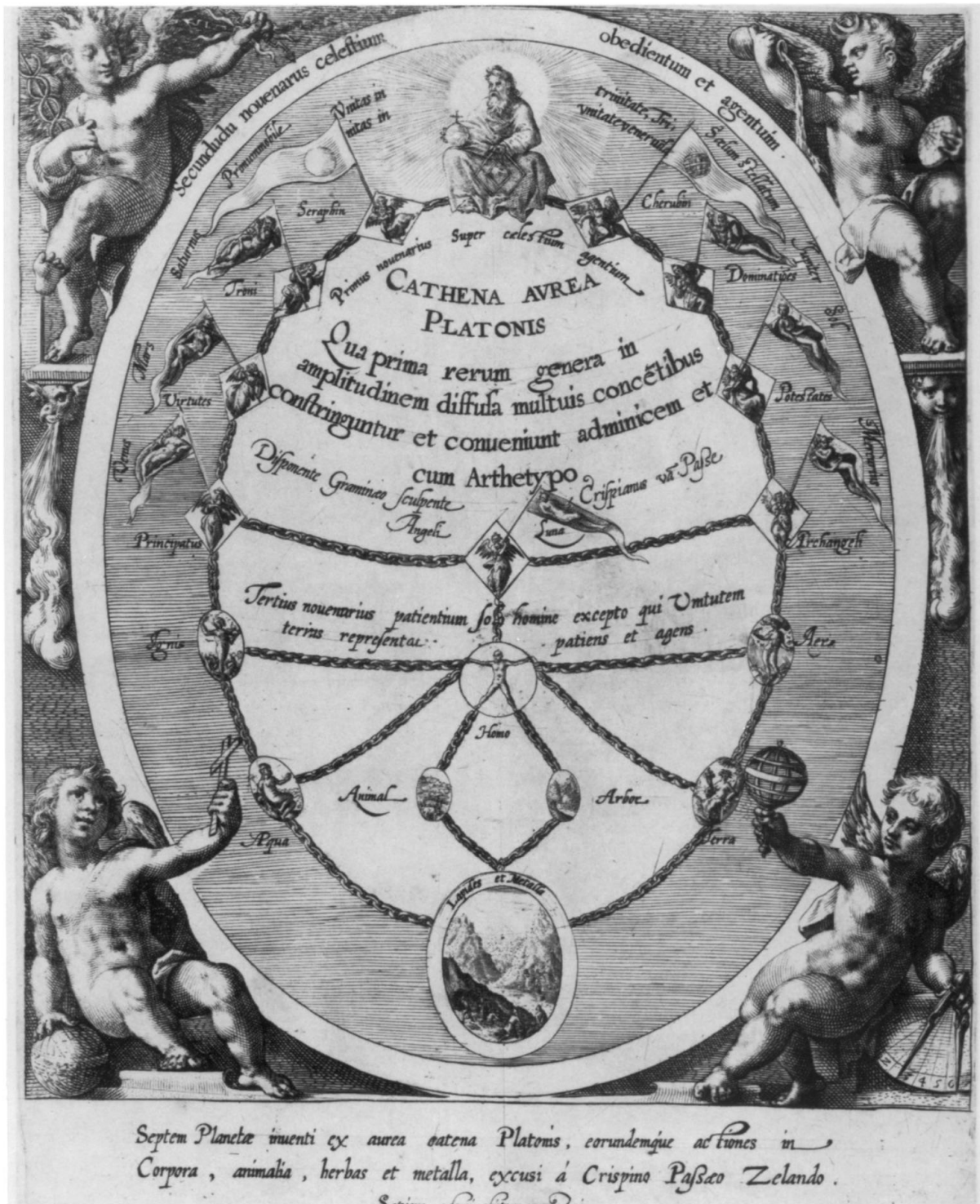
New York, Metropolitan Museum of Art, inv. nr. 42.138.

III. 22. Theodor de Bry, *Adam en Eva*, 1592.

kopergravure op papier, afm. onbekend.

s.l., inv.nr. onbekend.

III. 23. Crispijn de Passe de Oude, *De Gouden Keten van Plato* (Titelprint voor een serie van Zeven Planeten), circa 1589 - 1611.

kopergravure op papier, 243 mm x 186 mm.

Amsterdam, Rijksmuseum, Rijksprentenkabinet, inv. nr. RP-P-1981-186.

Saturnus alt / kalt / vnd vnreyn
Boschafftig sind die Kinder mein

Jch kan die zwelff zaychen
In dreyszig jaren wol erraychen.

Ill. 24. Georg Pencz, *Saturnus en zijn kinderen*, 1531.

houtsnede op papier, 348 mm x 218mm.

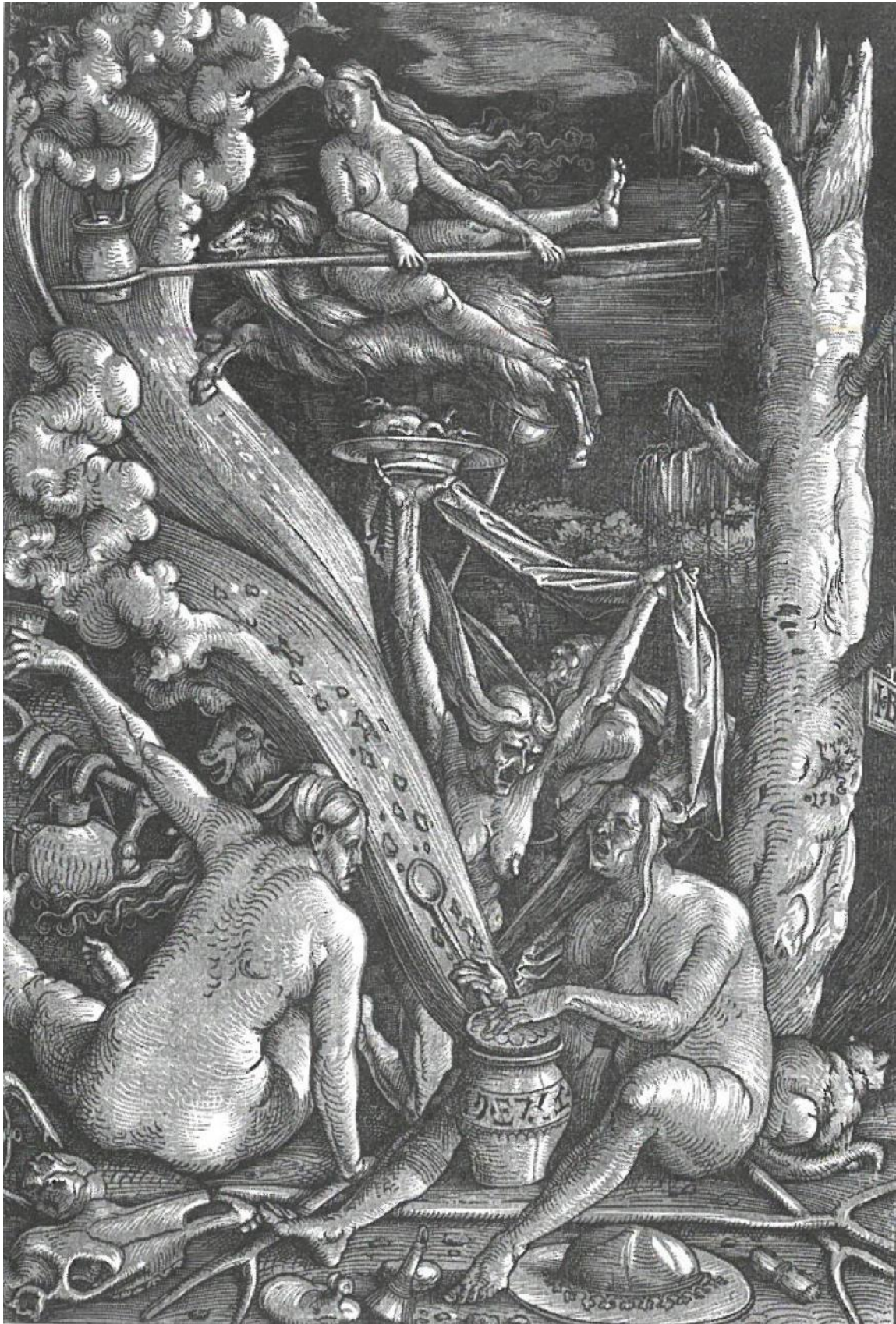
Londen, The British Museum, Prints & Drawings, inv. nr. 1895,0122.295.

Ill. 25. Hans Baldung Grien, *Aristoteles en Phyllis*, 1515.

houtsnede op papier, 333 mm x 240 mm.

Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-4120.

III.26. Hans Baldung Grien, *Een groep vrouwelijke heksen*, 1510.

houtsnede op papier, 379 mm x 260 mm.

New York, The Metropolitan Museum of Art, 41.1.201.

Das hefelin

Künig: keiser: fürsten: herzen

Londt sich yrmeltrüelin neren
Sie syent geistlich oder nit
So laufft das yrmeltrüelin nit
Durch den hagel durch den regen
Das sie der münichen zellen seggen
Wan das häfelin stat bym feür
So ist vns schlaffen warlich theüs
Hie ist weder rast noch rü
Wir sehen dan dem häfelin zß
Wie es sied bey dem herd
Wie lang das feür doch brennen werd
Entfunde ein münich frau vennis bandt
So laßt er sein geistlichen standt

Ill. 27. Anonim, *A woman in a fool's cap setting a cauldron on the fire*, 1518.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

Londen, British Library, inv. nr. fol. M3v.

Ill. 28. Anoniem, *Vrouwelijke heksen eten samen*, circa 1495.

houtsnede op papier, afm. onbekend.

Melbourne, State Library of Victoria, inv. nr. fol. 18r.

Ill. 29. Hans Baldung Grien, *Female Witches Preparing for Flight*, 1514.
pen op rood-bruin getint papier opgehoogd met wit, 286 mm x 205 mm.
Wenen, Albertina, inv. nr. 178172.

III. 30. Jan van der Straet, *De ontdekking van Amerika*, circa 1575.

pentekening op papier, 190 mm x 269 mm.

New York, The Metropolitan Museum of Art, inv. nr. 1974.205.

Samenvatting

Deze thesis onderzoekt de conceptualisering van de indiaan als kannibaal in prenten uit de periode 1505/1506 tot 1666. Het onderwerp is de manier waarop de indiaan steeds weer volgens West-Europese preconcepties als de 'barbaarse' en 'primitieve' Ander, de slager-kannibaal, wordt 'uitgevonden'. Het is de bedoeling een aantal paradigmashifts te onderkennen in de wijze waarop de West-Europeaan de antropofage indiaan voortdurend aan zijn eigen wereldbeeld aanpast.

Het eerste hoofdstuk focust op het verband tussen kannibalisme, zonde en voeding in het West-Europa van de vroegmoderne periode, voornamelijk aan de hand van de *quaestio* in de *Relectio 'De Indis'* van Francisco de Vitoria.

Hoofdstuk twee traceert het semantische proces van de term 'kannibaal', die al in 1492 door Columbus wordt gemunt.

Vervolgens gaat hoofdstuk drie dieper in op de voorstelling van de kannibaal als Cynocephalus in enkele Duitse prenten.

Amerigo Vespucci conceptualiseert in zijn *Mundus Novus* de indiaan als de incestueuze, libidineuze kannibaal. Via deze opstap analyseert hoofdstuk vier hoe, na de ontdekking van Tacitus' *Germania*, de kannibaal in (vooral) Duitse prenten met de conventionele literaire topos van de wildeman in verband wordt gebracht.

Daarna heeft het vijfde hoofdstuk het over de recuperatie van het rituele kannibalisme door de protestanten aan de hand van Hans Staden's *Warhaftige Historia* en de *Grands Voyages* van Theodor de Bry.

Het voorlaatste hoofdstuk concentreert zich op de prent *Saturnus en zijn kinderen* van Crispijn de Passe. De gravure stelt de kannibaal niet alleen in rechtstreeks verband met de onderwereld, de dood en allerlei oneerbare beroepen uit de onderste lagen van de maatschappij maar ook met hekserij en de vrouwelijke seksualiteit.

Hoofdstuk zeven, ten slotte, zoomt in op de kannibaal in allegorische voorstellingen van de Nieuwe Wereld. In het pamflet *Amerika en Europa* van Isidro Sariñana y Cuenca uit 1666 is Amerika geen naakte vrouw met een afgehakt hoofd in de hand meer, maar een stevig in de kleren gestoken koningin, beschaafd en op gelijke hoogte met Europa geherdefinieerd.

Summary

This thesis examines the conceptualisation of the Indian as a cannibal in prints from 1505/1506 until 1666. Its subject is the way in which the cannibal, according to European preconceptions, is continuously 'invented' as the butcher-cannibal, the 'barbaric' and 'primitive' Other. It explores the shifts in paradigm, evolutions and patterns involved in shaping the European image of the cannibal in accordance with the Western worldview.

In the first chapter the relationship between anthropophagy, sin and nourishment in the Early Modern period is investigated, chiefly through the *quaestio* in the *Relectio 'De Indis'* of Francisco de Vitoria.

Chapter two traces the semantic process of the term 'cannibal', which was coined by Columbus as early as 1492.

Chapter three concentrates on the representation of the cannibal as Cynocephalus in a number of German prints.

In his *Mundus Novus* Amerigo Vespucci conceived the Indian as an incestuous, libidinous cannibal. Chapter four analyses how, after the discovery of Tacitus's *Germania*, the cannibal is linked with the conventional literary topos of the wild man, (primarily) in prints from German editions of Vespucci's letter.

Chapter five considers the recovery of ritual cannibalism by the Protestant Reformation, through a survey of material from Hans Staden's *Warhaftige Historia* and Theodor de Bry's *Grands Voyages*.

The penultimate chapter looks at *Saturn and his Children* by Crispijn de Passe. This print represents the cannibal as directly associated not only with the underworld, death and all sorts of dishonourable professions but also with witchcraft and female sexuality.

Finally, chapter seven, zooms in on the cannibal in allegorical representations of the New World. In the 1666 pamphlet *America and Europe* by Isidro Sariñana y Cuenca America is no longer portrayed as a naked woman holding a decapitated head in her hand, but redefined as a civilised, dressed queen, on the same level as Europe.